

Відділ культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації
Кролевецький районний краєзнавчий музей

ББК 63.3 (4УКР-4СУМ)
С 11

**Свідчення очевидців
про голод 1930—40-х рр. на Сіверщині**

Свідчення очевидців про голод 1930—40-х рр. на Сіверщині / Відділ
культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації;
Кролевецький районний краєзнавчий музей; Упоряд. А.В. Карась. — Глухів:
РВВ ГДПУ, 2008. — 60 с.

У збірнику представлені зібрані у 2005-2008 рр. працівниками Кролевецького
музею та студентами Глухівського державного педагогічного університету свідчення
очевидців тяжких для українського народу тридцятих — сорокових років ХХ ст. в
Сумській області.

Більша частина приведених свідчень подаються живою, повсякденною мовою.

Глухів

ISBN 966-376-044-3

© Карась А.В., упорядкування,
художнє оформлення, 2008

Золоті зерна слова

Найціннішим матеріалом для історика є мемуари, свідчення очевидців подій, які вони пережили. Суха статистика документу не може дотукатися до серця читача, не може емоційно розповісти про важливі події в житті країни. Тільки слухаючи живого свідка, що розповідає про пережите, побачене, можна оліпнитися в тій епосі, проникнутися проблемами людей, зрозуміти всю трагічність ситуації.

У збірнику представлена частина зібраних у 2005-2008 рр. свідчень очевидців тяжких для українського народу тридцятих — сорокових років ХХ ст. працівниками Кролевецького районного краєзнавчого музею та студентами Глухівського державного педагогічного університету по предмету "Українське народознавство". Більшість з них записані не літературно, а повсякденно, живою, розмовною мовою, що надає книжці більшої цінності для майбутніх дослідників — етнографів. Іноді подано фрагменти з розповідей свідка тільки стосовно теми голоду на Сіверщині.

У першу чергу опитування проводилося серед людей, які пережили ці роки та добре їх пам'тають, також подані матеріали рідних та знайомих постраждалих від голоду, які вже пішли з життя.

Сподіваємося книга допоможе читачу зрозуміти тяжку долю українського народу, який на своїх плечах переносить всі лихоліття століть.

*Анатолій Карась,
директор Кролевецького
районного краєзнавчого музею*

Передмова

2008 рік позначений 75-ми роковинами Голодомору в Україні. У Законі України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні" від 28 листопада 2006 р., прийнятому Верховною Радою і підписаним Президентом визначено, що цей акт прийнято на вшанування "...всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу; усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиліть; засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищенння мільйонів людей, руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності; співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору..."

Голодомор охопив територію Радянської України, а також Поволжя, Північного Кавказу, а саме — регіону Кубані, — тих місцевостей, де масово мешкали етнічні українці. За сукупністю різноманітних джерел науковці прийшли висновку, що причиною Голодомору була політична причина, а не економічна необхідність, як це трактувалося в радянській історіографії. Політика Кремля була спрямована на викоренення українського етнічного ядра — селянства. Механізм підготовки до винищенння українців був відпрацьований заздалегідь. У 1929–1930 роках в Україні активізувалося так зване "розкуркулення", наслідком якого було руйнування заможних господарств. У селян забирали житло, одяг, знаряддя праці, худобу, а самих з дітьми вивозили до Сибіру. Тисячі господарств українських найкращих хліборобів було зліквідовано. Тим часом продовжувалася насильницька колективізація, коли влада відбирала у селян знаряддя обробітку ґрунту, тяглову силу, реманент, транспортні засоби, худобу, стягувала податки та конфісковувала всі запаси зерна, аж до насіння. Колгости, що не виконали планів хлібозаготівлі, заносилися на "чорну дошку", що означало повне припинення їм продовольчого постачання, заборона на торгівлю і кредитування. Навколо населених пунктів влаштовували так звані "загороджувані загони", які не випускали селян із сіл. 2 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняв постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Ця постанова відома під назвою "закон про п'ять колосків", бо саме за збирання на полі голодними селянами колосків, влада карала їх від 10 років ув'язнення до розстрілу. У листопаді 1932 р. були створені "буксирні бригади" під керівництвом уповноважених з району. "Активісти" почали щоденні обходи дворів селян, шукали заховане зерно і конфісковували в людей всі продукти харчування. Між тим "люди з влади" забирали не лише юстивні запаси, а й речі домашнього

вжитку, насамперед — одяг, щоб позбавити людей можливості обміняти їх на харчі. “Виконавці” розбивали та конфісковували журна, ступи для подрібнювання кори, полови, обущенних качанів кукурудзи, насіння бур'янів тощо. Почалося відстрілювання собак і котів, випалювання стебел очерету — знищували все, що могло стати харчами. Вийзд із сіл був суверо заборонений. Тоді ж зафіксовано факти людожерства. А тим часом 1932 р. Радянський Союз експортував за кордон 1,72 мільйона тон зерна; 1933 р. ця цифра становила 1,68 мільйона; у державному резерві налічувалося ще близько 1,8 мільйона тон зернових.

Як зазначає відомий етнолог В. Борисенко, соціально-психологічними наслідками Голодомору стали деформація народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей та культури. Так було здійснено нечуваний в історії людства злочин знищенння голодом мільйонів селян. Число жертв українських селян досі не визначено, проте науковий та об'єктивний аналіз різноманітних джерел свідчить, що ця цифра становить від 3 до 7 мільйонів українських селян. Навесні 1933 року в Україні щодня вмирало близько 25 тисяч людей. Більше половини з них були діти...

Пролити світло на трагічні сторінки історії українського селянства було б неможливо без спогадів очевидців трагедії. В Україні одними з перших порушили тему Голодомору письменники Лідія Коваленко та Володимир Маняк, які зібрали тисячі усних свідчень (“Голод — 33. Народна книга-меморіал”, 1991). Не можемо не згадати прізвища американців Джеймса Мейса, який ще 1984 р. розпочав роботу над проектом “Усна історія очевидців про Голодомор в Україні”, а також історика Роберта Конквеста. Праця останнього “Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор” (1986, 1993 рр.) вперше вказала на ознаки навмисно організованого голоду в Україні. За роки незалежності українські дослідники В. Борисенко, С. Кульчицький, Р. Пиріг, В. Сергійчук, Ю. Мицик та інші мовою документів відтворили жахливі картини найтрагічнішої події в історії України. Скорботні сторінки все нових і нових досліджень з Голодомору, виявлення архівних документів, а також збирання усних свідчень очевидців неспростовно свідчать, що проти українського селянства протягом 1932–1933 рр. було здійснено зумисні дії, спрямовані на масове знищенння частини українського народу — акт геноциду. Дев'ятнадцять країн світу вже офіційно визнали цей факт.

Ця книга — запізнілій борг безневинним жертвам тоталітарного режиму. Вона є ще одним кроком у відтворенні правдивої історії народу. Вона є свідченням того, що подібний злочин не можна приховати, стерти з людської пам'яті. Живі голоси свідків, ретельно записані краєзнавцями Сумщини, звертаються до душі і серця кожного з нас.

Олена Боряк, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Глухівський район Сумської області.

с. Слоут.

Пата Марія Семенівна, 1928 р. нар., с. Слоут.

Записала 3.12. 2008 р. студентка Алла Кондратюк, с. Слоут.

Пам'ятаю, як під час голодомору 1933 р. дуже хотілося їсти, тому я мусила разом з батьком іти по “Кашник” — цвіт акації, який мати змішувала з гнилою картоплею і пекла, так звані, перепічки.

Мій батько в той час працював столяром у колгоспі, тому їм, як робітникам, давали юшку, майже одна вода з картоплею, а лушпиння від картоплі працівники по черзі забирали додому, щоб нагодувати дітей.

Один із моїх дідусяв, по батьківській лінії, під час колективізації відмовився підкорятись радянській системі, не хотів іти до колгоспу. Як наслідок, у нього забрали всю худобу: свиней, корову, курей і навіть останній вінок цибулі, що висів у хаті. Починаючи опухати з голоду, він пішов пасти телят, але, будучи дуже виснаженим, так і помер на полі.

А ще пам'ятаю, як моя мати пішла до рідні попросити хоть щось попоїсти, оскільки становище на той час було настільки скрутним, що одна з моїх сестер померла від голоду. Вийшов її брат і сказав, що у них у самих нічого немає і зачинив двері. Мати розплакалась і хотіла йти вішатись, але вибіг її батько і таємно від усіх, непомітно вкинув їй у кишень жменю картоплин. Після чого, зрадівши, вона приготовила дітям вечерю. А коли наша корова почала давати молоко, то становище трохи покращилося, завдяки чому дехто з нас вижив. Щоб прокормити корову, ми мусили знімати в деяких місцях солому з даху хати, подрібнювати та запарювати її гарячою водою. Від такої їжі корова ледве ходила, відповідним було й молоко.

Буринський район Сумської області.

м. Буринь.

Давиденко Марія Павлівна, 1924 р. нар., м. Буринь.

Друк аудіозапису. Записав VII. 2005 р. Анатолій Карась, Будинок інтернат, м. Кролевець.

— У голодомор ми були дома, прийшли до нас, в колхозі ж ми робили. Прийшли до нас, хліба нам дав колхоз був, забрали весь хліб до єдиного грама. Батько закопав у коробку, вирив яму й закопав, откопали й забрали. Нас п'ятеро дітей. П'ятеро осталося, дак ми іли в голодомор і збирали разне листя. Люди мерли у нас.

Один хлопець помер коло порога. Здається, йому років двадцять може було. Гріб — гріб землю, дійшов, погріб землю й помер.

Батько землю обробляв. Ми з самої Бурині ми всі в колгоспі були. Все зерно забирали.

— А скільки разів приходили? Раз приходили?

— Ні, не раз приходили до нас. Їх виконавцями називали у нас. Так було прийдуть оце: "Так, давайте картошку". "Немає картошки". Забрали картошку. Повигрібали із погреба все насвіті. Не оставили (нічого — упор.). Нас п'ятеро дітей було. Батько каже: "Як же я буду тепер оце з дітьми пропадати?". До вечора дожили. Ввечері знов виконавець їде: "Іван Петрович, у тебе хліб е!", "Да деж у мене той хліб? У мене п'ятеро дітей. Більше нема нічого". У скриню лізуть, у підполля лізуть. Кругом шукають хліб. Повигрібали до єдиного грама. А тоді голод почався, почався тіф, чума стала ходить, малярія, люди пропадали, як мухи. Ховали в могилу по двадцять душ без нічого. Без гробів, без нічого. У мене сусідка була, дак у неї два сина робило в Києві, а вона в колхозі робила. Дві дочки робили. Ім було вони привезутъ хуаночку хліба, чи дві. Вона діткам дастъ, а трошки ховає, щоб вже з голоду не пропасти. Діти повмирали, а мати ще й осталася. Мужчина іздиш на подводі збирал (померлих — упор.). Ну, например, Ви вже заболіли, оце вже негодний лежите, він приїжджає й каже: "Давай (заберу на кладовище — упор.), я другий раз не буду їхатъ". Збирал, а вона (Марія Трохимівна Жевчик — упор.) каже: "Трохим, пожалуста, не забирай мене, в мене ще сухариків є, може кілограм, два, три". "Дак чого ж ти мовчиш, — каже, — дура! Давай я тоді по кусочку буду даватъ, скоро жито поспіє, і ти виживеш". І ця жінка вижила. Він до її приїжджає, тільки каже: "Ні кому не кажи". Годував отим сухариком. Тільки каже, як подужаєш, не лізъ, не забирай цих сухариків на голодний желудок, бо з'їси й пропадеш. І вона вижила, він вижив.

— Як її прізвище?

— Марія Трохимівна Жевчик. Потім він каже: "Марія, ти ж знаєш, я ж тебе от смерті спас". А вона каже: "Ну тобі я чарочку (за це — упор.) наллю". Його звали Трохим Петрович Савченко. Це було в Бурині. Воно тоді було район. Зараз город, а тоді район. Ми в самому центрі жили, але кругом колхоз був. В колхозі кругом робили ми.

— Скажіть, що люди їли, щоб спастись?

— Люди їли все підряд. Ви знаєте і гічку їли, і різний бур'ян їли, і картоплю. Оце було так, що в ями закопували, так одкопували вже ті ями, там вже не картошка, вона вже згнила, крохмаль один остався. Дак і в картопшку ту добавляли те зілля. Люди отак і спасалися.

— А не нагороджали отих хто до Вас приходив?

— Ні.

— А скільки їх приходило?

— Коли один, коли два.

— Вони зі зброєю приходили?

— Без зброї.

— Вони на владу робили?

— Да! Ви знаєте одна баба, у неї двоє дітей було, корову продала. Він прийшов і каже: "Марію ти должна государству отдать гроші стільки". Вона каже: "У мене грошей нема". "Ти корову продала!". А вона дочці отдала гроші. Це коло мене сусідка жила моя. А вона каже: "Я дочці гроши отдала". Він каже: "Счас ми побачимо, куди гроши отдала". У скриню, все перекидає, викидає. А вона кричить: "Ой людочки, ой голубчики! Він у мене гроши забрав. Я корову продала, а він у мене гроши забрав". Він каже: "Де, я гроши забрав?" І його судили. Був суд. П'ять чоловік підтвердили, що він забрав. А тоді, як він прийшов з тюрми, вона каже: "Не хочу гріха на душу братъ. Оце ти одсидів два годи, а оце забери дві тисячі, що я взяла за корову! А ти за що сидів? Нашо ти в мене в скрині рився?"

— Як його прізвіще?

— Скворцов Петро Михайлович.

— Тобто ходив по людях. Один ходив.

— Ні не один. Їх не один ходив. Підвода з ними їздila. Приходить він: "Хліб є у Вас?" — "Нема". "Ну ми найдем хліб", — і починають і в підпіллі, і копають, і зривають, і шукають.

— А як люди ховали оце все?

— Ну, Ви знаєте, люди приспособлювались всяк. І в комин ховали хліб, і куди тільки не ховали — і картопельку яку, і зернече. Було коноплі раніше потовчувть, сковородку помажуть у тряпичці і печуть блинці з конопель. Бо не було ж не масла, нічого, але і там находили. Скрізь було розвалювали й груби, усе хліб шукали. Оце так було виконавці оці робили.

Тоді ж платили бездєтні. У нас одну дівушку засудили. Її було навірно годів дев'ятнадцять, а батько їй каже: "Приведи дитину, шукай чоловіка й веди дитину, де ж я тобі буду шукати гроши, щоб 150 рублів за тебе платити бездітних". Ми в ланці робили з нею разом. Вона пошла в поле, жабу поймала й розіп'яла, дві палочки поставила, й написала: "У колгоспі я робила, пуд пшеници заробила, на базарі продала й за бездєтні отдала". Прийшов виконавець зібраав нас усіх, по два дні держали, не випускали. Питали: "Хто це написав?" І нашли. Заставляли розписуватися й нашли. Її дали п'ять год. Її засудили, приїхала вона вже дурна дівчина. Казала і в двері руки закладали. Її мати вже вмерла, а вона в тъотки воспитувалась. У її тъотки п'ятеро своїх дітей і її бідну взяла сироту воспитувати. Як приїхала, з її головою щось сталося. Як приїде председатель до нас, дак вона каже, що ж Ви дитині оце зробили, дайте ж їй хоті на кусок хліба. Вона по селу йде й каже: "Я не писала, я не писала". Там щось зробилося їй з головою. А дійсно вона написала, бо так було, що їй хліб віддай, їй м'ясо віддай.

— А нічого не брали крім продуктів, може рушники, одяг не забрали?

— Забирали все. Якщо Ви тільки должни за що-небудь, то накладали: і м'яса 40 кг отдай, і яєць 120 штук, і молоко отдай, нема корови, а отдай господарству. Оце сам налог отдай. Дак було приїдуть нема чого брати, значить забирають одежду. Записують, забрали повезли.

— А що з нею тоді робили?

— На базарі тоді продають. Руб чи два, чи п'ять рушник.

— А заставляли в колгоспи йти?

— А як же. Обов'язково. Люди й самі йшли робили. Ми з колхозу получали й жили. Було в колхоз підемо, не давали нічого, палочку запишут і все. Аванс було просо чи що-небудь. Трохи на кашу. Ідеш, а в канаві лежать, зустрічають виконавці — витрусили. Повкіла витрусили — п'ять год дадуть (*тюрми* — упор).

— Охороняли комори?

— Обов'язково. Все охороняли. На полі було, якщо Ви підете підбирати колоски, так били пльотками.

— А переховували худобу від об'єжчиків?

— Ні, од їх нічого не можна було заховати. Вони, якщо прийдуть — от них нічого не заховати.

— А коли вони собирали?

— Утром, і в обід, і ввечері. Коли їм понравиться, тоді вони і йдуть.

— А коли люди почали помирати з голоду?

— Уже як 1933 начався, зима, вже почали люди мерти. У нас один чоловік поїв своїх двох дітей. Жінка вмерла. А залишилася дочка й син. Він дочку зразу з'їв, а тоді сина. Чоловік прийшов до нього й каже: "Митро, а ти й не опух". Він каже ти знаєш, що я роблю. Я дітей своїх поїв. Він каже: "Здурів, чи що?". А він каже: "І тебе, єслі будеш багато балакати, з'їм". А той чоловік вийшов й каже: "Ой рятуйте

людочки, це вже звєрь став". Його забрала міліція. Він каже поїв, бо хотів їсти. Судили. Восім год дали. Його звали Дмитро Прохович Щербак.

— А діти маленькі були?

— Одній дівчині було дев'ять год, а хлопчику було чотирнадцять.

— А, пам'ятаєте, була така організація "Торгсин"?

— Золото туди люди носили. У кого брошка золота була, у кого кольце золоте. У кого п'ятьорочки були золоті, дак міняли.

— А що люди їли? Кажуть кору їли, дереву їли?

— Да все їли. Там була колхозна яма. Ми відрили, а там не картопка уже, а крохмал. А в крохмалі черв'яки, красненькі довгі, як гвіздки. Ну ми повиймаємо оцих черв'яків, а крохмаль позбираємо. Вони їли, я пухла була, а вони понапікають з оцього крохмалю блинці. Мені батько каже їж, а я як очі закрию, мені наче оті черв'яки в очі лізуть, що я їх витягувала.

— А птахів може їти?

— Та все їли. І рибу ловили, черепах поїли, все на світі ловили.

— А багато померло?

— В нас багато померло.

— На кладовищі було де-небудь місце, де ховали?

— У нас в 1932 году був Данило, наче захар. Він взяв лопату, пішов на кладовище, викопав яму, накидає трави закопає, накидає трави — закопає. В його питают: "Отець Данило, що це Ви предсказуєте?". А він каже: "Отак Ви будете падать і вас будуть закупувати". І як 1933 рік почався, у нас в селі, в Бурині я жила на вул. Пролетарській, і тридцять душ не осталося. А було в кожному дворі п'ять — сім душ. У мене три сестри вмерло, брат вмер в голодовку — старший мене, батько вмер у голодовку в кінці 1933 года, мати осталася з нами.

— З чотирьох Ви одна осталися?

— Так, п'ять душ було нас, двоє залишилося. Старша сестра і я, і все.

— А поминали загиблих?

— Господи, ніхто їх не поминав. Зараз ми дивуємося, що без гроба вкинули. Дак тоді всіх без гробів вкидали. Ото привезе він підводу, ямку викопали, перевернув, поїхав другу привіз, туди ж перевернули, а тоді зарили і все. Хто їх поминав, ніхто їх не поминав... В війну, як війна була, дак вже поминали людей.

— А хреста хоч ставили на могилах?

— Да ніхто там не ставив, не хрестів, нічого там не було. Кладбище у нас в Бурині старе, де МТС було, не одного хреста немає.

— А молоді розповідали?

— Розповідали. Да молодь кой яка знала. Коли стали жити трошки лучше, дитина каже: "Я не хочу їсти", а батько каже: "Ти зараз і хліба не хочеш їсти, а він і торф'яніків не бачив".

— А що це торф'янки?

— Оце ж той, що кинули його, главаря, на колективізацію, шоб організовувалась колективізація. Руський, з Москви його привезли. Гречка фамілія.

— Хотіли люди добровільно йти в колхоз?

— Інші йшли, а інші й не йшли.

— А хату побудували вам?

— А тоді дали нам цей город, свій. Він був забратий, хтось пахав, дак і отаку хатку під солимку зробив батько.

— Це в якому році він вступив в колгосп?

— Сорок першому. До війни. Голодомор, це ж я малою була, знаю що голодомор був. Оце тико одну бабу бачила, що упала (з голоду — упор.)

с. Алтинівка.

Скороход Тетяна Тихонівна, 1929 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 26.03.2008 р. Анатолій Карась, с. Алтинівка.

— Тетяна Тихонівна, Ви голод 32-33 років пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— Був голод в селі Алтинівка?

— Був. Був голод. Великий був голод. Тільки людей трохи мерло, не так (багато - упор.), як у людей мерло.

— А чого голод стався в Алтинівці?

— А хто його знає. Урожай був. Но його десь діли, хто їх знає. А в кого, що оставалося — ходили по дворах і забирали все до ноля. У кого що знайдуть. Де картоплиння яке забирали, де що не є. Таке все забирали у кого що було. Забирали картоплиння, але у кого не було, у нас нічого не було, то й нічого не брали. А у людей, у кого було, все забирали до основання.

— Так в усіх людей все підряд забирали?

— Звичайно, в усіх підряд.

— А чому?

— Хто їх знає, чого вони брали. Брали, тому що вважали що багаті.... Люди тоді всякі були.

— І у вас забирали?

— У нас не було нічого. Ми жили бідно. У нас нічого було брать.

— А кажуть, ті, хто в «колхоз» не вступав -у тих забирали, а ті, хто вступав - нічого не забирали.

— Це було у 1929 році. Це було не в голодомор, а в колгосп вступали в 1928-1929 роках. Тоді, хто не йшов у колгосп, то забирали коня, корову; виганяли з клуні та хат.

— Давайте, все ж таки, повернемося до 1932-1933 років.

— У 1933 році вже були колхози. Тоді ж ходили по дворах забирали хліб, харчі. Все що в кого було.

— А чого забирали саме в тих людей?

— А у кого ще було брати? Хіба у тих, що нічого не було, що вони візьмуть?

— Скільки ходило людей?

— Три, чотири людини ходило. Коли як.

— А хто вони були?

— Не знаю. Мабуть люди з владі. Ходили вдень.

— Це були місцеві?

— Це була місцева влада, не аби які люди.

— Пам'ятаєте кого-небудь?

— Я була маленькою. Не пам'ятаю нікого з них.

— А як голод у Вашій сім'ї проходив? Що Ви іли?

— Ми іли, що було на світі Божому: бур'яни, усяке зілля.

— Скільки у вас було чоловік у сім'ї? І як Ваше дівоче прізвище?

— Було прізвище Федченко. Була у мене сестра менша Антоніна і мати Мар'я Микитівна.

— А батько?

— Батько нас покинув і поїхав.

— Значить були Ви, мати і сестра?!

— Так, мати вже з голоду помирали (зібралася — упор.). Понесу, каже мати, до колодязя; дітей би повкидала, а як сама не впаду (в колодязь — упор.), що мені тоді робить. Хотіла повкидати і самій упасти (в колодязь — — упор.). Але, каже, бува дітей повкидаю, а сама не впаду, що мені тоді робить? Побоялась, що сама не впаде (сил не вистачить — упор.). Мо п'ять раз носила, нас дітей, до колодязя. Я кажу: «Так чому Ви нас не повкидали, було б повкидати, щоб ми й не мучалися на світі Божому».... У нас Голова (колгоспу—упор.) був ловкий. Мати піде до нього і каже: «Дай мені що-небудь». Він дасть проса, ячменю, люпину.

— Як його прізвище було?

— Цирульник Корній. Був головою колгоспу в голод. Саме в голод. Мати отож піде — він дасть. Каже: «Поїси. Тоді я ще трохи дам.» А в колгоспі вже нічого немає. Так воно було до весни. А тоді він організував на полі їжу варити. Збираються люди, на роботу йдуть, діти ж вдома. Там варять якусь юшку. У кого були діти — беріть іші посуду й дітям принесете юшки туєї. І так трохи ми прожили. Уже почалося літо: батвина, якісь квітки і ще щось. Ми з сестрою нарвали квітучу акацію і насушкили, натерли і придумали, що це соєва мука. А яка це соєва мука ми й не знали. Понаїдалися гарно та чуть не померли від цієї муки. Нас стало рвать, ми поотходили. Літо прожили і на зиму знову така сама голодовка, і знову нічого немає. Чого нема? Хто його зна, що воно таке. І в колгоспі наче що родило.

— Які це роки?

— Тридцять другий, тридцять третій год.

— І в 1933-му восени був голод?

— Був. Чого така бідність завелася? Хто його знає. Видно справа була у государстві якась, чи хто його знає, що воно було. Це закінчилось. Корнія, голову нашого, забрали, і куди забрали хто його знає, і по сьогоднішній день його нема.

— Хто забрав?

— Хто зна, хто забрав. Влада ж якась забрала.

— Тобто він хотів врятувати людей, а його забрали?

— І його забрали. Всім же не вгодиш. Його забрали і більш він не з'явився. І таких людей доволі було. Заберуть і все, а куди — бог його знає, ніхто ж не отчитувався...

— А скільки померло?

— Були мертві люди, а я не знаю хто, але не мерли сім'ями, як зараз балакають на Вінниччині чи на Донбасі, у нас так не мерли люди. Пухлі були, Проніна мати, Окалник, пухла була і там ще такі були.

с. Безкровне.

Кущенко Іван Антонович, 1920 р. нар.

Записала 20.11.2005 р. студентка Н. Мурач, с. Безкровне.

— Іване Антоновичу! Пригадайте, будь ласка, часи колективізації.

— Я був в той час ще дуже маленьким хлопчиком, але пам'ятаю. Мій батько був столяром і міг робити дерев'яні ліжка, шафи, столи. За ті гроші чи продукти, які платили люди за роботу, ми й жили. Землі й худоби в нас не було. Крім мене в сім'ї було ще й двоє дітей: брат і сестричка.

Коли розпочалася колективізація, то мій батько не хотів вступати до колгоспу. Але для цього були організовані, так звані, комнезами. Це така група людей, яким було надано право ходити по дворах тих селян, які добровільно не йшли до колгоспу. Не дивлячись на умови життя (багаті чи бідні), забирали з хати й двору все. Я пам'ятаю, як батько й мати дуже просили й плакали, щоб лишили з одягу що-небудь, бо в хаті було ще троє дітей. А я в сіннях вдягнувся в батьків кожух, в батькові чоботи і городами втік до сусідів і сковався в клуні.

З хати нашу сім'ю вигнали. Залишилися ми тільки з тим, що було вдягнено на батьках і дітях. І пішли жити по людях. Де батько знаходив роботу, там і жили. Мій брат і сестрички загинули від голоду і холоду.

— Скажіть, Іване Антоновичу, а період голоду Ви пам'ятаєте?

— А як же! На той час я вже підріс, мені було 12-13 років. Хати своєї не було, поневірялися по людях. А голод був страшний. Якщо батько десь щось і міг зробити, то в людей платити було нічим. Ми з хлопцями збирави гнилу і мерзлу

картоплю по полям, восени — колоски. А нас проганяли, лаялися, не можна було збирати.

Були такі дні, а може й тижні, що зовсім нічого не було їсти. Помирали люди цілими сім'ями. Мій батько пішов шукати до міста роботу, але там було ще гірше. Люди стояли в черзі за шматок хліба, падали та вмирали прямо на вулицях.

То були дуже тяжкі часи. Згадувати їх без болю в серці не можна.

с. Безкровне

Юрченко Микола Іванович, 1932 р. нар.

Записала студентка Тетяна Цимбал, 2005 р.

З великим хвилюванням я згадую 1946-1947 роки, коли в Україні відбувся штучний голодомор. У той час коли з України за кордон вивозився ешелонами хліб, а в Україні розпочався голодомор, жертвами якого стали невинні громадяни України.

Багато я пам'ятаю подій, які відбувалися під час голодомору в Україні 1946-1947 роки. Тяжко було жити в ті роки, коли наші батьки з ранку до ночі трудилися на полі, по господарству — вдома, щоб забезпечити родину. А одного дня прийдуть “здирачі податків” і стягають податок з худоби, з землі, і навіть стягувався податок з фруктових дерев і кущів. І приходилося селянам віддавати половину своїх запасів, а деяким сім'ям все що мали. Також ходили і забирали худобу, не дивлячись на крики і прохання жінок, щоб не забирали останнього, що це єдине, що вони мають, щоб прогодувати дітей.

Коли прийшли “здирачі податків” до моєї родини, то вони в нас забрали телицю, а корову залишили. А ті сім'ї, які мали одну скотину по господарству, то вони забирали останнє. Що і спричинило голод в окремих сім'ях. Так, як голод був, але він був штучним, і був в окремих родинах, голод не був масовим.

В ті часи, нас дітей, змушували ходити на поля і після комбайна збирати колоски, які залишилися на землі. З тих колосків, які ми збирави дніми, ми отримували лише частину. Також в колгоспах кожного дня варили юшку, і роздавали кожному, один раз в день.

Я пригадую одну історію, яка відбулася в моєму селі Прогрес, в якому я жив, про сім'ю яка зазнала дуже важкої проблеми голоду. Ця сім'я відчула голод по справжньому. В них забрали останнє, не звернувши увагу на дітей, яких було п'ятеро. Найменший було 1,5 роки. Мати цієї дівчинки немала нічого, і тому була змушена з яблук-дичок жувати “кукли”, і давати дитині, аби вона вижила.

с. Грузьке
Колода Микола Олександрович, 1928 р. нар.

Записала 2005 р. студентка Юлія Радченко.

Жахливою подією в історії людської цивілізації постає голод 1931-1933 р. Це був не голод, а зумисно підготовлений голодомор. Ще у жовтні 1932 р. партійно-державна верхівка прийняла холоднокровне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації запасів зерна у хлібовиробній галузі. За кілька місяців надзвичайної комісії під керівництвом найближчих співробітників генсека Кагановича, Молотова забирали в селян внутрішні фонди.

Проходять дні, минають століття, але в серці залишаються гіркі спогади. А час плинє навальне швидко. Ті, хто залишився живим, усвідомлюють свою перемогу, згадують страшні хвилини свого життя і розмірковують, як жити далі. На їхньому обличчі біль і слізози, коли вони згадують минулі роки. Це роки, коли люди були приречені на мученицьку смерть, позбавлені продуктів харчування. І на Україні в цей час сім'ї потерпали від голоду, одна з таких сімей Колоди Олександра Федоровича і Колоди Федори Олексіївни.

У цій сім'ї було четверо дітей Михайло (1922 р. н.), Олексій (1926 р. н.), Микола (1928 р. н.), Грицько (1931 р. н.). Сім'я Колоди проживала у с. Грузьке. У них була своя хата, вели господарство, держали корову, свиней, курей. Михайло, як найстарший син у сім'ї, повинен був допомагати батькам вести господарство. Але Мишко був ледачий, майже нічого не виконував з роботи по господарству. І, як говориться, «сів батькам на шию».

Другий син Олексій вродливе, чорноброве хлоп'я, родився батькам на втіху.

Третім сином був Микола. Він і розповів про свою сім'ю.

Микола родився весною, на свято теплого Олексія, але в сім'ї вже був син Олексій, і тому його назвали Миколою. Коли був голодомор, Миколі було 4 роки, але він згадує, як жилося їхній сім'ї в 1932 р. Представники місцевої влади організовували у селах спеціальні бригади, які забирали їжу у селян. Забирали хліб, картоплю, борошно, зерно. Селяни змушені були ховати залишки їжі в дитячих іграшках, колодязі, печі, але «буксирні бригади» знаходили все. Щоб не вмерти від голоду, Микола збирав цвіт акації, листочки з кропиви, шишки з дерев. Приносив їх додому і мати всю їжу розподіляла між усіма членами сім'ї. Був один випадок, коли Микола поїв цвіт конюшини. Після цього у його розпух живіт і виникла гостра біль. В той час він думав, що помре. Але через деякий час все минуло. Залишилися болючі спогади.

Коли прийшла «буксирна бригада» і забрала останній горщик квасолі, то сім'я Колоди вирішила порізати всю птицю, яка була тоді в господарстві доки не забрали і це.

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболючіше вразило дітей. Вони одержували по маленькому кусочку хліба (100 гр. на день). У районах, де не виконали, так званого, хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання. Їм було заборонено постачати і виділяти продукти для гарячих і безкоштовних сніданків. Діти часто хворіли від недоїдання.

Найстарший син Михайло, щоб нагодувати себе, змушений був піти на крадіжку. На полі росли колоски пшениці і Мишко пішов їх красти. Це поле охороняв сторож. Його спіймали і побили. Через декілька днів він прийшов додому голодний, нещасний, побитий, хворий і через кілька тижнів Мишко помер. Візимуємо сім'ї Колоди майже нічого не їли, пили молоко, варили картоплю, а інкори і пягали спати голодними. В сім'ї тепер залишився батьковим помічником Олексій і Микола. Взимку ходили збирати дрова для груби, щоб було тепло. Але дозволяли збирати тільки сухі гілки з дерев.

Як згадує Микола, у сусідніх селах були випадки людоїдства. Селян довели до такого стану, що батьки забивали своїх дітей, аби прогодувати людським м'ясом інших, які залишились жити.

Після 1933 р. життя у селі почалось налагоджуватись. Олексій поїхав працювати в Харків, а Микола в Шостку навчатись. Коли розпочалася війна 1940 р., то Миколу відправили працювати в Дніпропетровськ. У 13 років він вже працював на заводі. Було дуже важко, гроші за працю ніхто не платив. І тому він вирішив втекти із заводу, повернувшись додому. Директор Миколу відпустив на вихідні додому, так він більше не повернувся у Дніпропетровськ.

1944 рік. Колода Олександр помирає. І мати лишається з двома синами — Миколою і Грицьком.

Після закінчення війни у селі почали будувати колгосп і Микола пішов працювати. Він був старшим овочевої бригади, тобто займався вирощуванням овочевих культур.

У 1956 р. Микола одружується на Пирлик Олександру Василівні. Як потім дізналися, брат Миколи Олексій загинув у роки війни. Мати Федора захворіла і у 1952 р. померла.

Найменший брат Грицько, який був глухим, одружився і має свою сім'ю.

Отже, на сім'ю Колоди Олександра Федоровича випало багато тяжких труднощів, які потрібно було перебороти, перемогти і жити далі, залишити нащадків українського народу.

с. Грузьке.

Оникієнко Ольга Василівна.

Записав 24.11. 2007 р. Анатолій Карась, м. Кролевець.

— Наша мати народилася 1907 року. У 1932-1933 рр. вони проживали з батьком та двома дітьми у селі Грузькому. А її тітка жила у районі Подолова (Дулівка називається). У тітки було троє дітей, чоловік і у чоловіка вже був хлопець одинадцять років. Його звали Павло.

Тітка побачила нашу матір на базарі і сказала: «Манька, забери моого дівера, бо він помре з голоду». А мати сказала: «Хай приходить». І він із Дулівки ішов сам лісом через Мостище. Мати казала, що він цілий день ішов голодний. Він розповідав, що у лісі рвав і їв корінчики та бруньки, оправлявся чорним кілька днів. Після цього він нас, дітей, няньчив.

У нас була корова. Він жив до самої війни. Уже навіть працював у лісництві, а потім почалася війна. Його забрали і більше про нього нічого не знаю.

с. Грузьке.

Пирлик Андрій Миронович, 1922 р. нар.

Записала 5.10.2005 р студентка Людмила Пирлик.

— Родився я 30 вересня 1922 року. Пережив роки голодомору 33 і 47 р.р., колективізацію, воював на Великій Вітчизняній війні.

— Щоб Ви розповіли про своє дитинство?

— Сім'я була велика. Серед своїх сестер і братів я був найменшим — шостим. Батько і мати були звичайними селянами. Найбільш, що запам'яталося, це те, що люди тоді були дуже добрі. Як тільки тяжко не жилося, що не приходилося тільки їсти, але люди між собою мирили, ділитися, щоб щось було поїсти.

Сім'я сідала їсти завжди разом. Мати зварить щось у чугунку, поставить перед столом і всі съорбають ложками з нього. Батько все запрошує матір за стіл з ним їсти, а вона відповідала, що наїлась, коли варила. Тільки-но поїли, мати забирала чугунчик і стоїть біля печі, вишкрябує щось з нього. Така душа була в неї добра, головне, щоб діти і чоловік були ситі. А ось, коли прийде літо, то це було справжнє свято для нас. Побіжимо у ліс — наїмось ягд і матері їсти не доводилося варити. Ягоди рвали, щоб поїсти і повезти на базар продати. Бувало мати закриває на зиму одну баночку, то відкриваємо її тільки на свято. По ложечці вкинемо в чашечку і п'ємо чай. Таке було смачне! А насправді і не відчувався смак ягд, один кип'яток п'єм і бережемо ту баночку до наступного свята. Я та всі старші брати і сестри вже

десь працювали. А на мені було щавлю нарвати. Та і щавлю тоді попробуй знайти. Я ходив його рвати аж до мельні, що була за Ретиком.

— Ви пам'ятаєте, як відбувалась колективізація?

— З років колективізації пам'ятаю таке. Люди не знали, що це таке і ніхто не хотів йти в колгосп. А в колгосп з кожного двору потрібно було привести коня, плуг, сіялки. Корів не забирали. Хто не хотів йти в колгосп, в того описували господарство і забирали, а людей виселяли. Заможних селян називали куркулями, їх виселяли на Урал, а бідних розселяли по району.

— А про голод Ви ще щось пам'ятаєте?

— Да, зараз розповім. Наша сім'я не дуже голодувала. Старші брати всі працювали, а батько контролером працював на двох млинах, то хоть жменьку муки мав на день. Було таке, що раз вийшов на вулицю і бачу, як по два, три чоловіки йдуть із Західної та Південної частини країни. Люди падають під забором із пухлими животами і їдять морожок, говорячи, що він у них не росте.

— Скажіть, а де Ви працювали?

— У 1938 році пішов працювати у Кролевець в артіль “Метал” ім. Кірова, та назву тодішню я не зовсім пам'ятаю. А зараз він арматурний завод. Тоді виготовляв крани для води і газу, а ще чугунки, ліжка. Пам'ятаю, на території заводу була тюрма, але була не діюча, а слугувала для складу і жили там люди з різних сіл району, які працювали на цьому заводі.

с. Грузьке.

Любива Одарка Опанасівна, 1915 р. нар., с. Грузьке.

Записала 03.12.2005 р. студентка Оксана Колесник, с. Грузьке.

Слухаючи сторінки пройденого шляху, таких мудрих, добрих, але, на жаль, старих людей, мимоволі капають сльози. Невже людина в змозі витримати стільки горя, перенести знушення, кривду, насміхання і, все ж таки, через призму багатьох років залишилася такою доброю, щедрою, чуйною, мудрою?

Це неймовірно, але це так. Саме такою людиною є Любива Одарка Опанасівна, яка ніколи не лічить своїх тяжких років, а просто живе для своїх рідних, для своєї дочки Олександри, щоб, як завжди, в тяжку хвилину прийти на допомогу.

— Скажіть, будь ласка, свою дату і рік народження.

— 17 березня 1915 року.

— Що Ви можете розповісти про своє життя?

— Життя в мене довге і було б дуже гарно, якщо воно було б таке щасливе, як довге. Але я ніколи не шкодувала, що прожила його саме так, ніколи не шкодувала, що на моєму шляху випало стільки труднощів, ніколи не тішила себе, адже кожній людині судилося те, що їй судилося.

— Що Ви пам'ятаєте з дитинства?

— Дитинство, як і все мое життя, було наповнене горем і слізьми. Такі були часи, не те, що зараз. У два роки я лишилась сиротою, здавалося, одна-однісінька на цілому „білому світі”. Але добре люди допомагали, далекі родичі стали найріднішими. Так минали роки, здавалося, що я не жила, а просто виживала. У десять років пішла у найми до пана. Працювала там нянькою. На той час це було найкраще, що можна було вигадати. Пан був чесний чоловік. Завжди допомагав у чому міг. А я боса, голодна, тішилася тим, що все ж таки мені пощастило. Старалася з усіх сил. Виповнюється мені 15 років. В цей вік я вважала себе дуже дорослою. Я сама відповідала за своє життя. На цьому моє дитинство закінчилось. Далі підуть дуже тяжкі, але водночас щасливі роки.

— А що ж було далі?

— Іду працювати в лісництво. Попрацювала там два роки. Цей час мені здавався найкращим за все мое попереднє життя. Не подумайте, що було легко, було дуже тяжко, що адська праця, але все ж таки я знала, що голодною я не залишуся. Потім пішла в колгосп. Один гарний спомин є — саме в ці роки вийшла заміж за дуже гарного чоловіка, який протягом свого дуже короткого життя робив все так, щоб було мені, а згодом і дітям легше. 1933 рік — голодний рік. Незабутній 33 рік. Це горе, яке не минало жодну з хат. У нас вдома не було крихти хліба. Що там говорити про хліб, жодної картоплини, жодної цибулини, бурячини, одним словом — нічого. Виживали тим, що їли любоду, акацію інші трави. Одного разу напіпила млинців з акації. Дуже чоловікові сподобалися. Цю страву я робила найчастіше. До цих пір дуже вдячна моїй сестрі, якщо б не вона, напевне, всі б померли б. Вона в місті працювала поваром і завдяки цьому інколи мала зможу передати нам хліба. Це таке було щастя!

— Що Ви можете розповісти про війну?

— Війна... Це найтяжчий спомин. Війна забрала в мене чоловіка, залишивши мене саму з двома дітками, яких я була повинна прогодувати і поставити на ноги. Не лише в мене така ситуація була, а в багатьох жінок нашого села. Чоловік, який завжди мене підтримував, не пришов. Я залишилася не лише без батька і матері, а й без чоловіка. Про війну я можу казати лише те, як я тяжко працювала в цей період, щоб вижити. В хатах панував не лише голод, але й холод. Адже чоловіків в селі не було, заготовляти дров також було ні кому. Мусили ми, жінки, брати дерев'яні сани, бросати голодних дітей дома і йти в ліс по дрова. Серце кров'ю обливається, коли я згадую один з таких вечорів. Приходжу я втомлена з лісу, заходжу в хату, а мої діточки долівку їдять.

Що я можу ще сказати? Можу сказати, що як такої війни в селі Грузькому не було. Літали лише бомбардувальники, від яких ми ховалися всією вулицею в погріб до сусідки Марусі. Цей погріб був найбільший і найглибший, був нашою другою домівкою.

Влітку було легше тим, що їсти було, але чоловіків не було, в цьому плані було набагато важче. Всю чоловічу роботу робили жінки: садили, копали, жали, косили, орали.

— А що було після війни?

— Після війни стало легше, але не мені. Як була одна, так і залишилася, не прийшов чоловік. З болем в серці чекала я його і вірила, що прийде мій рятівник. Але див не буває. Змирилася я з тим, що дітей ставить на ноги прийдеться самій.

Післявоєнна розруха заставляла працювати ще більше і більше. Потім знову голод, який ледь-ледь не забрав моїх діточок. А що ми їли? Їли ми те, що очі вважали за ютівне. І акацію, і листя, трави, пшеницю, картоплю. І не зважали на те, що картопля гнила. І одного такого вечора, коли ми їли гнилу картоплю, Шура почала хвататися за живіт і сильно плакати, згодом і в Михайла заболів живіт. Через дві години вони лежали безсилі. Для матері немає нічого гіршого спостерігати, як діти помирають. В них було дуже тяжке отруєння, якщо б не наша сусідка Маруся, не хочу і думати, щоб могло статися. Якимось чином вона їх вилікувала. Я й до нині дуже вдячна цій чудовій жінці, яка завжди допомагала, чим могла. Зрештою всі труднощі поступово минали, а я жила лише для дітей.

с. Дідовщина.

Бур Марія Максимівна, 1924 р. нар.

Записала 2005 р. студентка Анна Бур, м. Кропивницький.

Голод 1933 року я пам'ятаю погано. Тоді мені було дев'ять років. Мати моя розповідала, що було дуже важко прогодувати сім'ю з п'ятьма чоловіками. Літом збиралі у лісі гриби, ягоди, їли щавель, а восени на колгоспних полях збиралі мерзлу картоплю.

Я пам'ятаю такий випадок, що був у нашому селі.

Один чоловік, у якого було багато дітей, не зінав, як їх прогодувати. Він вирішив назбирати у лісі мухоморів і нагодувати дітей, щоб ті не мучились від голоду. Але, на щастя, все обійшлося, і коли діти повиростали, стали дорікати батька, що він тоді хотів їх отруїти.

Коли настала війна, наше село було під окупациєю німців. Я жила з батьками та меншою сестрою, а брата Максима у 1941 році забрали на фронт, звідти він не повернувся, пропав безвісти.

В часи окупациї в селі не можна було дістати солі. Я разом з дівчатами — однокласницями ходила пішки у Ровни по сіль. Було дуже важко так далеко ходити, одяга протиралася до дірок, доки на собі сіль донесеш до дому.

Коли війна закінчилася, я працювала в колгоспі «Фрунзе». У колгоспі сіяли жито, гречку, картоплю, працювали багато, а платили мало, тому жили бідно. На скільки я пам'ятаю, на той час працювало десь близько 700 людей.

Кожну сім'ю примушували сплачувати налог на м'ясо, молоко. З однієї корови треба було здати 200 літрів молока на рік. Тоді це було дуже складно зробити, тому що нічим було годувати худобу, більшу частину врохажа здавали у колгосп.

Було таке, що наші односельчани їздили на грузових поїздах до Москви — продавали яблука. На отримані кошти купували масло і здавали його замість молока, бо якщо не виконаєш норми, могли забрати корову.

Деякі селяни держали свиней таємно від влади. Різали їх у підвалі чи у ямі, щоб не було чутно вереску або душили. Потім їх не обсмалювали, як зараз, а знімали шкуру. М'ясо всіляко приховували, а коли про це дізнавалися хтось із влади, то селян змушували платити штраф і забирали все м'ясо.

с. Добротово.

Бабело Ганна Василівна, 1925 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 27.04. 2008 р. Анатолій Карась.

— Голод 32 року був?

— А як же! І щавель рвали... Сонечка, сестра, догодовала нас. Батько і мати померли до голоду.

— А діти всі вижили? Ваша сестра вигодувала всіх дітей?

— Всі вижили. Сестра Соня годувала.

— А що їли?

— А чорті знає.

— А колгосп допомагав?

— А я знаю? Чи був він?

— А люди вмирали від голоду в селі Добротово?

— А як! Одео, господи, под крильцем(?) їсти просили, под двором.

— Хто?

— А я знаю? Мені сім год було, як голод був.

с. Добротово.

Булах Тетяна Андріївна, 1919 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 27.03. 2007 р. Анатолій Карась, с. Добротово.

- Розкажіть, будь ласка, Ви пам'ятаєте голод 1932-1933 років?

Булах Тетяна Андріївна,
с. Добротово

Ляшенко Ганна Степанівна,
с. Добротово

- Хай не вертається той голод. Голод був. Люди пухлі ходили, листя їли. Я тута жила в с. Добротово. З липи, з клена рвали листя, пекли люди пряніки і їли. Цвітки гречки, рвали. Ми стали їсти пряніки з цвітків гречки, дак почало колоти в ноги, дак батько (в моого батька ще хліб був, я там, у батька, жила), дак він казав: «Не надо пряніків їсти (з цвіту гречки — упор.), аж хліб є і їжте хліб потроху». А в людей же не було хліба, нічого.

- А чого не було у людей? Чого голод почався?

- А я знаю, хто воно таке зробив, голод? Я не знаю. Не врожай, чи я не знаю, чого воно голод (був — упор.). У кого хліб трохи був, а в кого не було.

- А не одибрали у людей? Не ходили одибирать?

- Пухлі люди ходили. Ну, тільки один дід умер, не знаю, чи от голоду, чи так. А то й не померли. На роботу ходили пухлі такі люди. Я знаю. І на роботу ходила, і люди ходили. Голодно було, у 33-му, не знаю який год.

- А хто помер? Всі вижили?

- Та в мене сім'я була. Я ж жила у батька, у Добротові, фамілія Барзаковські. Були і брати, і батько, і мати. Ми не голодували. Я ж кажу, потрошку хліба було, а у людей не було. Я не знаю, чого він став голод.

- А другі голодували?

- Ну як же... Хліба не грамочки, щавель варять, листя обривають з дерев, печуть і пряніки їдять. Із гречки цвітки — пряніки їдять. Я ходила на роботу, так там, на полі, баба юшку варила нам, хоч гірко, а їли.

- У людей нічого ходили, не відирали?

- Я не знаю. Може і забирали в кого що.

- А скільки вас в сім'ї було?

- У нас? Мати вмерла, батько другу взяв. П'ятеро дітей було, я була меншенька. Мені оце ж 90 год уже скоро буде.

- А сім'я пережила голод?

- Ми не голодували.

- А Ви не знаєте, хто помер? Сусіди які? Не знаєте?

- От із голоду, дак пошти там (як же їх...) Не з голоду умер там дядько. А шоб од голоду помер, дак я нічого... і не бачила таких. На роботу ходила, люди пухлі були і прянки тиї їли, якось і жили, на роботу ходили.

- Прянки із чого?

- Листя обривали із дерев.

- І туди добавляли муку?

- Де там тая мука? Не знаю, може де яка мука і була.

- А як робили прянки з листя, а ну розкажіть?

- Якож вони товкли тоє листя... Може мука яка і була, шо пекли. Люди виживали, а з гречки пекли прянки, я ж кажу, не можна (було їсти — упор.). Дак батько каже: «Не їжте! Не надо!» Од гречаних прянків кололо в ноги, наче йдеш по колючкам, не можна ходить було. Люди обривали листя, а тоді я не знаю товкли його, чи як його пекли.

- А в погребі було що їсти чи не було?

- Я не знаю. Тоді я невелика була. У нас була ж картопля, юшку ж варили. Даже хліба потрошку (було —упор.). Батько поріже всім по троху, а мені само більше, щоб я виживала. Голод був. Дід Боровський умер, тільки я не знаю од голоду чи вже заболів. Оце один тільки дядько вмер, я знаю. Дівчата всі попухли, а на роботу ходили, пухлими. Якось вижили...

с. Добротово.

Лявенко (Власенко) Ганна Степанівна, 1923 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 27.04.08 р. Анатолій Карась, с. Добротово.

- Голод був 1932-1933 року?

- Голод був, а як же не був. Усе з'їли. Батвину їли, липовий цвіт терли, собирали разну чепуху по городах. А не було нічого. Даже в лісі грушечки не було, лісівочки. Той год був страшний. Не було хліба, не було, і не бачили. А що було? Нас не розкулачували. А людей розкуркулювали. Виметали (продовольство — упор.) даже, гребли, згребали. Жменями собирали, забирали. Коней позабирали, тоді коров різали, хто дітей кидав у ... (?), да їли малих.

- Це в Добротові було таке?

- Ну тут не було, а чутно було, що таке й таке робиться.

- А в селі Добротово не було? А скільки сім'я у Вас була?

- У мене дядько Семен вмер з голоду, рідний батьків брат. А у нас у сім'ї ніхто не вмер.

- Ваше дівоче прізвище?

- Власенко.

- Це значить Власенко Семен помер з голоду?

- Ну шо вам іще розказати? Гірко розказувати. Сусіди мерли з голоду.

- Сусіди мерли?

- А як! Така була зима, що не можна було викопати ямки, дак били по три дні.

А хто ж бив? Трусяться у кожного руки, хто викопає ямку? Всі покотом лежать. Страшне було...

с. Камінь. 1932 р. Голова Локнянської сільради Карнаушенко Іван, уповноважений дільничний міліціонер Скрипка Василь, голова Каменської сільради Лакеев Микола (справа). Рукою останнього надпис: «После засады на Каменскую банду Бычка Григория Савельевича. Камень и Локня соревновались и помогали учинспектору Скрыпке».

- А сусіди, скільки чоловік померло? Хто вмер?

- Оце ж дядько Семен вмер, діти вмерли, у Калаби тоже зять вмер, матчин(?) брат, батько. Да качало дітей... По двоє, по троє. У однueї такий вже в школу ходив хлопець, а друга дівчинка — менша, дак тоже. Поклали вдвох. В одну могилу поклали, в одну ямку.

- І скільки дітей?

- Багато. Он яке наробилося. Голи, боси ходили. По лісах їздили, а тоді війна, знов окопи копали, у Погаріловку їздили. Ой, багато пережилося! Везли (якось — упор.) із колхозу до млина здавили макухи. Дак господи, (дітей — упор.) як

ішло, так од самої мельниці... Діти слідом рачки лазили (за возом з макухою — упор.). А шо там тоеї макухи — розділить.

- А чого голод був? Чого не було нічого їсти?

- Того що не було нічого, не росло нічого. Посіяли там шось, хіба для нас воно було? Ми ж старці. Не врожай був, я ж кажу вам, що даже лісівочки у лісі не найдеш, даже груш.

- Шо на полі вродило, позабирали?

- А як. Все государство позабирало. Голод — страшне діло. Нема хужого, як голод. Гірка доля. Та повикарябувалися. Пуххи лазили. Ой, беда, беда. У нас сім'ї великої не було. Оце я да брат — на войні погиб. А у кого ж по п'ятеро дітей — усі лежали. Попробуйте прогодувати. Шо їм даси? Як мати сама плаче. ... Батько у колхозі був і ми пошли. Зразу в колхоз пошли. Потому що заставляли, да ходять ото... Страшне. Страшна беда була. Гірка, гірка. Да його споминать страшно.

с. Камінь.

Малишевська Анна Павлівна, 1926 р. нар. (А.П.)

Білоус Андрій Филимонович, 1927 р. нар. (А.Ф.)

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась.

- Анна Павлівна, кажуть, що голод був в 32-33-му, інші кажуть не було. Вам ні чого не розказувала Ваша мати, чи рідня Ваша?

- (А.П.) Нічого не розказували, а я нічого не знаю.

- (А.Ф.) Голод був... Я так нечого не знаю. Знаю тільки, що не було такого ж, що хліб був, чи що. Мені сьомий год був, да менший брат був. Дак кормились: жолуді собирали у лісі, товкли їх, тоді, клевер, опуцьки на лузі. Шо мені запомнилось, як наїсись жолудів, дак тоді трудно оправляться, так мати було визьме і виковирює палкою...

Річка була. Батько розказує, що риби наловили, баба нажарила риби, а сами кудись пошли, тоді ж не замикалось, як тепер на замки, причиняєт двері й підуть. У хаті полиця була, там і поставили рибу тую. Батько десь ходив, до двора прийшов — бачить сидить чоловік і їсть рибу, тую що стояла у хаті. Ну що ж, батько подивився і каже: «Раз забрав...». Чоловік видтиль із степив, ходили люди.

- В 47 годі в с. Камінь голод був?

- (А.П.) 47-й я вже трохи пам'ятаю. Тоже ж таке збирали жолуддя у лісі, обварували, лущили його, викидали школупайки, а зернята тиї сушили, було потовчувть молоточком, миють. Жолуддя з дубив. Кашку збирали, бакай росте, бакай — клівер дикий, цвіточки тії собирали, сушили, м'яли, тоді ж не хліб пекли, а маламони якісь.

- Так голод був в 47-му?

- (А.П.) Ну був же ж не такий як 32-й, да 33-й був... Такого не було (в селі — упор.) щоб пуххи, чи мерли.

- (А.Ф.) От голоду в нас в селі нехто не вмер. Трудно було...

с.Камінь.

Пилипенко Марія Пилипівна, 1925 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась.

- Ви пам'ятаєте події 32-32x років в селі?

- Не скажу, що я харащо знаю, но знаю, що не було хліба. Щавель їли, не знаю чим мати його помішувала. Картошки не було ще пока. Наче врожай був, а так вони кажуть, що вивезли зерно.

- В 32-му році голод був в селі Камінь?

- Може в кого не було, а в кого було. Баба з с. Хіжків умерла у нас в селі Камені. Ходили, щоб милостиню дали, а де ж її взяти, як ми голодні.

- Люди опухлі з голоду були?

- Були! В нашій сім'ї не було. В 47-му ми вже не бачили голоду... У нас картошка була.

с. Камінь.

Собрач Микола Григорович, 1923 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась.

— Голод 32-го року був, тут, у селі?

— Конешно був! Іще який голод був! Уранці встанеш.... мати наганя мене: «Миколо! Вигони корову в череду!». Я вишов, дак дядько якийсь лежить під плетнем, дак я кажу матери: «Дядько якийсь там лежить». Вона каже: «Він уже мертвий лежить, я ходила, бачила його». Вранці, як прийдемо, в сельсоветі начинається робочий день, дак дають наряд, кому-небудь з бригади, і запрягають коня, і ідуть збирати тих мертвяків. В селі і за селом, скрізь повно було. Йшли відти (з інших областей — упор), аж із болота. Та й місцеві люди з голоду помирали.

— А хто помер? Ви не пам'ятаєте?

— Ну, я конкретно так не могу сказати, багато людей погібло. Мені було тоді ще сім років. В 29-му годі вже люди голодували. А комуністи ж, оції, що їхні апостоли комунізму, Карл Маркс, дак робили ото так: як закопав чоловік ото з картошкою на городі, дак приходить учителька і приводить групу людей — чоловік чотири чи п'ять. Копають. Були трубки такі, метра по повтора довжини. Якшо в землі єсть картошка,

дак трубку туди як усадить — начинає шипіть. Як ухо наставиш — шипить. Приїжджають і откопують картопшку. Я лічно сам бачив, як це робили.

— А в якому році це?

— Ну в 31-му, 32-му вже голодовка була, а в 32-му, 33-му — це вже повальна голодовка була. Те, що ми називаємо голодомором, вони кажуть, що це неякий голодомор, це таке времінне положеніє було, що кормов мало було. Попробуй доказати кому-небудь!

— Шо Ви їли?

— Як мати вранці йде на роботу, дак я беру відро або шаньку і йду на річку. Оце черепашки, ми називаємо їх молюски, в середині неї таке добре м'ясо. Французи їдять їх, як делікатес. Наловлю оцих черепашок, прийду додому — принесу, мати їх поміс, в чугунці наварить, а потім я вилущую їх — і оце м'ясо їли. Барбарис збирали, сушили, шипшину, і глід їли. Оце збирали.

— Колхоз не допомагав, тобто влада не допомагала вижити?

— Нічого. Сказали нам так, прямо. Батько поїхав на заробітки потому, що їсти у нас нічого було. Мати осталася і четверо дітей у матері. Шо можна їсти, спрашуватися? Прокормить таку сем'ю, чим можна накормити? Нас четверо дітей. Двоє осталось, двоє погібло. І батько, як мати померли після війни.

— В 32-му всі вижили? Да?

— Вижили, ну батько заболів, дак после цього, як вижив, уже з його толку не було, а мати ще так сяк. Люди пухли з голоду ходили. Я лічно сам, у мене таке тіло пухле було, що я не мог нічого робити. Отаке пухле було. І на сонце не можна було вийти — отак боліло тіло.

— А брати Ваши, сестри?

— Двоюрідні були, дак тоже таке саме положеніє.

— Голод 47-го року був тут, в с. Камінь?

— В 47-му? Це після війни? Був голод. Дак тут у нас була одна медсестра — душевна людина. Я з її батьком трохи знакомий, ходив по наряду до нього робити. Дак вона взяла і написала одний чи двум тъткам, то що у них заболівані... Вона дала їм справку, що болізь якась — не хватает питання, затим вони больни. Дак її визвали в райком партії, і сказали: «Вийдь із села і закрий рот!» Так і сказали. Дак це мені дядько цей, її батько, сказав, в ухо прямо сказав: «Ти ж, дивись, Миколо, не ходи по селу і не тріпай, що не треба». Вона виїхала. Це все політика. Політика — це таке слово страшне, що про його боялись балакати і зараз не нада про його балакати нічого.

— Голод 47-го року чого був?

— Неврожай, во-перших був, а, по-друге, все, що було в колгоспі ... так: грошей я не получав не копійки і кождий день на роботу ходив. Ну, урожай був слабий зернових. І це так, як що намолотили у колгоспі, так приїжджає із Кропив'я машина, посилиє її райком партії, забрали все і нема нічого. По сто грам на вихододень давали. Шо це таке сто грам? Це ж не печеної хліба, а одвійків — отходив. От як

хоч, так і живи. Дак помирали люди, дак не хто не казав, що це вже через голодовку. А в конці года полагалось мені, примірно сто післят рублів, дак сказали: «Дай на позику, будем установлювати промисленність і сільське ху́дожество». Сільського ху́дожства — нико його не востановляв. Виведу тебе на город, ти побачиш, що там робиться. І копаем грядку, ні коня не візьмеш, ні привезти нічого.

м. Кропив'я.

Баша Микола Лаврентійович, 1927 р. нар.

Записала 4.12. 2006 р. студентка Аліна Чередник, м. Кропив'я.

Під час голоду я проживав у місті Кропив'я, на цій самій вулиці (Чапаєва), неподалік від моєgo теперішнього будинку, в старій хижі.

Взагалі в сім'ї нас було семеро. З дітей я був найменшим. В 32-33-х роках, коли мені ледве виповнилося п'ять років, пам'ятаю, моя мати ходила працювати в колгосп. Батько давно помер.

Спочатку господарство в нас було чимале: кінь, корова та кури. Згадується мені епізод, як ми, можна сказати, втягли корову в хату, тому що вона не могла самостійно пересуватися, для того, щоб подоїти, але тварина впала і померла. Приходить до нас тутешній комуніст і вимагає молока. Ми ж йому говоримо, що в нас корова померла, а він змусив доїти її мертвю. Пам'ятаю, також, як мій старший брат їздив у Грузьку навесні, в квітні, за гнилою картоплею. Багато таких як він, хлопців, ходило по городах збирати «мертвий» урожай. Зловив його господар городу і посадив у погреб з водою до пояса разом з іншими. За них заступився лісничий, мовляв, навіщо дітей у сирий погреб загнав? Той іх відпустив.

Ми поїли майже всіх курей, але намагалися втримати хоча б коня і декілька пернатих. Моя мати щоночі ходила з торбою рвати траву під дворами і на болоті. Потім ми її сушили в хаті, на печі, і згодом годували худобу. Намагались коню давати якомога більше, аби він хоча б зміг тягти воза. Але виходило так, що якомога більше означало декілька жмень в день. Взимку ми зіскрібали граблями солому з даху хати і цим годували коня. Курей мати тримала в хаті, щоб сусіди не покрали. Коня замикали в хліві. Так потихеньку і жили.

м. Кролевець.
Борисенко Марія Семенівна, 1939 р. нар.

Друк аудіозапису. Записав 16.02.2006 р. Анатолій Карась, м. Кролевець.

...У 1933 р. казала (мати — упор.) картоплину їли, з нею, картоплею, йшли на роботу. Вимерло багато людей в Кролевці. А сім'я вижила, тому, що батько робив на залізниці вантажником. Получав муку — платили продуктами. І п'ятеро дітей вижило...

м. Кролевець.
Козюліна Пелагея Василівна, 1923 р. нар.

Записав 30.09. 2005 р. студент Олександр Ожема, м. Кролевець.

— Шановна Пелагея Василівна, будь ласка, розкажіть про голод 1932-33 років.
— Я буду розказувати те що знаю... В голод я бачила, як церкви розкидали. В 33-му годі, мабуть, бачила як люди вмирали по дорогам. Я за свою хату скажу — у мене був такий хороший батько — Тонкопій Василь, що він шукав, де собі роботи найти. На ковбасню ходив помагати, от туда приносив ковбаси. В другій стороні — бази чистив. Відтіль приносив шкрябкі, ну там де вимітав. Він це теже додому носив, багато-мало, но приносив, на день хватити їсти. А так голодні (ми) не були — бо нехто не вмер у нашій хаті, як у людській хаті. Так ми і вижили в голод.

— А мати Ваша, що робила?

— Чоботи продавала на базарі. Бррати шили, а вона продавати носила.

— Голод не був відчутний у вашій сім'ї в голод 32—33 років? А як він протікав у других сім'ях?

— Так само. Люди учились жити, як прожити.

— Ви ж казали, що люди умирали у Кролевці.

— У Кролевці лічно не вмирали, а проходили, які проходили за їжею, шукати їжу — вони вмирали...

м. Кролевець.
Линник Андрій Іванович, 1927 р. нар.

Друк аудіозапису. Записав 20.02. 2008 р. Анатолій Карась, м. Кролевець

— Я, Линник Андрій Іванович, народився 25 березня 1927 року у сім'ї залізничника.

Батько мій, Іван Васильович Линник, працював на залізниці Кролевець — Конотоп стрілочником до початку Великої Вітчизняної війни.

Дитинство мое проходило у важких умовах, особливо, коли була колективізація і голод 1932-1933 рр.

Мати моя в 1933 році померла від голоду. Сам я під час голоду харчувався лушпайками, а також цвітом з акації, опуцьками, щавлем, собирали гриби у лісі Ясманяні, люди собирали у лісі Кочубеївщина на Кролевеччині. І хліб давали нам, так, як батько був залізничником, то по 200 грам на чоловіка, а то й майже зовсім хліба не давали.

На вулиці Шевченка люди помирали з голоду так, як і моя мати, Тетяна Кіндратівна.

У 1935 році пішов у перший клас Кролевецької школи №4. Не було зошитів, не було підручників, писали на газетній бумазі.

м. Кролевець.
Максименко Іван Олексійович, 1925 р. нар.

Записав 3.11.2005 р. студент Андрій Максименко, м. Кролевець

- Скільки Вам було років, коли почався голодомор?

- Да десь із вісімнадцять було найстаршому брату, а мені було сім років. У сім'ї нас було семеро. Я мав в цей час піти до школи.

- А чи були крадіжки під час голодомору? Як за це карали?

- Щоб кого й карали, я не чув. А крали було вночі. У нас не вкрали нічого, но як помню сусідню хату обнесли майже зовсім. Забрали все єстівне. Забрали подушки, ткань, даже стару скриню. Вкрадуть було потім на шось поміняють.

- А чи була якась система медичної допомоги?

- Помощь була, да он досі помню, як у сусідкі при родах померла дитина через те, що не було врача. Люди казали, що врачі не можуть помогти, вони ж не можуть накормити. Помню, за врача на нашій вулиці служила баба Еміляна. Іногда збирались в ней, вона нас поїла все травами, знала багато, кажуть, що це передалося по поколінні від матері.

- Яка була справа з продуктами ?

- Іда була, но в період зими з нею було скрутно. Було ходили міняти в сусідні міста. Туди приїздили люди, пропонували харчі в обмін на різні речі: золото, прикраси, пухові платки.

- А чи було таке, що продукти харчування відбирали ?

- Продукти не забирали.

- А що Ви іли?

- Іли все, що можна було знайти. Варили кропиву, горошок, кульбабу, пекли

оладки, їли листя липи. До людоїства, слава богу, не дійшло. Помню, був дитячий будинок . Діти там гризли кору, їли мурашок, листя липи, бруньки.

- Ви пам'ятаєте, як закінчився голод?

- Люди дуже радили. В моїй сім'ї вижили всі. Як помню — єдине, що залишилось не тронутим, ні голодом, ні людьми — це кущ при дорозі — вовчі ягоди.

Випускники шляхо-механічного технікуму, 1932 р. м. Кролевець.

м. Кролевець.

Мотчана Людмила Свиридівна, 1926 р. нар.

Записала 2005 р. студентка Л. Краснюк, м. Кролевець,

- Коли розпочався голодомор мені було вісім років. В нашій сім'ї не прийшлося дуже голодувати. Моя мати пекла хліб і нам перепадало по паляниці в день, також у нас вродила картопка. В багатьох людей не було чого їсти, людей пачками вивозили за місто. У нас було 28 соток огороду, сіяли картопку, квасолю. У квасолі дуже багато білків, за рахунок цього ми вижили...

м. Кролевець.

Назаренко Анастасія Вікторівна, 1922 р. нар.

Записала 2.12. 2005 р. студентка Ірина Отрох , м. Кролевець.

— У 1932 р. мені було десять років. У нашій сім'ї було сім дітей, маті і батько. Я була п'ятою дитиною в сім'ї. Моя менша сестра Катерина не вижила.

— Де працювали ваші батьки?

— Мій батько працював на цегляному заводі. Маті працювала на ткацькій фабриці. І вони отримували пайок. У нас ще були дві корови і овечки, тому ми не дуже голодували. Але були такі люди, що голодували. Вони ходили по домам і просили їсти. Були навіть такі випадки, що люди пухли від голоду і вмирали. Колись бачила, як йшов один чоловік, сів на лавочку і вмер. Ще пам'ятаю, що ходили в ліс по щавель.

— Чи відбирали у вас продовольчі товари? Чи була «продрозверстка»?

— Ну від спеціальних комісій не приїжджали і не забирали хліб. А їздили місцеві комісари і забирали від свого імені. Тому наш батько забирав корів і овець та йшов у ліс, а там виривали землянки і ховали в них худобу. Інколи й самі там ночували.

м. Кролевець.

Сикал Олександра Василівна, 1921р. нар.

Записав 15.07. 2005 р. Анатолій Карась, м. Кролевець.

— Чи був голод 32-33 років?

— Звичайно був. Голод страшний був. Ми дуже голодували. Але пережили. Я багато розказувати не буду. Це ціла Біблія. Ходили картоплю гнилу собирали, а маті вже щось напече. Тут були люди, на кутку, хороші були люди. Голодовка була. Так уже хто куди попало їхав спасати душу.

— А чому була голодовка ?

— Я б сказала що неврожай був.

— Тобто неврожай був. А ,кажуть, приходили забирали?

— Може де й забирали, але в нас не було.

— Ви в Кролевці жили, а це Дулівка називається ?

— Ні, Перехреся, а далі Борщівка. А було таке время, що батько пішов в радгосп робить, так давали отаких два кусочки хліба матері й батьку, а нас тройко дітей. Дак самі по кусочку з'їдять, а по кусочку додому, нам. А нас було троє: я, брат і сестра. Несу сестру на руках, помічу на межі квасолину — на двоє переломали, менший дали половинку, а (другу половину — упор.) квасолинки на двох.

— Квасолинку на трьох?

— А що робить, усі хочуть їсти.

— А чого так сталося?

— Я Вам уже казала. Город у нас був чималий, 50 соток було городу. В батька і кінь був, і тоді як пошла колективізація, в 1929 году, а батько сам у Донбас поїхав, приїхав немає не землі нічого. Я не знаю, куди все пішло. А то було, що привезли хліба так поїмо, а було що клевер рвали, головки товкли, м'яли, мила мати. Було хлопчик (сусід) ровесник із нами прийшов у хату і каже: «Ми вже не помрем. Я вже найшов зелених калачиків, зілля й наївся, уже не помрем».

Мати дала йому отакий дерунчик, вийшов і коло двору вмер. А батько й матір (цього хлопчика) поїхали в Москву, а його застали, бо тут були дядько й тітка. Вмер він і похованний на городі, тепер уже ледь могили видно.

— Батьки приїхали, а дитини немає?

— Не пам'ятаєте ходили, одирали зерно у людей? В колгосп заганяли?

— Да! Якби батько не пішов у колгосп, ми б усі померли. Йому там давали їсти.

Він пошов і йому там дали аванс, що ми весною, чи зимою мали їсти.

— А коли він йшов у колгосп до голоду чи після?

— Після голоду.

— Треба було йти в колгосп, щоб вижити?

— Авжеж й тоді пішли й дали йому аванс.

Я була такою як і батько. Всього відробила 50 год, а в хлібзаводі 20 год. Батько був у мене роботягий... Коли мені було 15 год мене ще не приймали до людей взрослих (працювати — упор.), прийняли у дитську бригаду, ми по просу зілля рвали, а брат свиней пас. Тоді я вже пішла, була вже ланкова на буряках.

— В якому колгоспі?

— "П"ятирічка".

— Це там, що біля краєзнавчого музею.

— Якраз там. Це був самий багатий колгосп. Були "Зірка", "ім. Кагановича" на Гончарівці. В городі було три колгоспи. Навіть з Гончарівки, Подолова лишали цей (свій — упор.) колгосп і йшли до нас.

— А голод коли почався зимию чи весною? Люди помирати коли почали?

— Чуть я чула, що помирали але знати не знаю.

— Чи допомагали люди один одному?

— Хто ж поможе, як всі голодовали?

Три года паска була, бувало мати каже: "Давайте хоть повмиаваємося на паску". Нічого не було. А на другу паску мати в чугунчику буряка зжарила, де вже й буряк узяла не знаю. А на третій год мати вже три пасочки спекла. Тільки мука й вода.

— Скільки тут людей померло?

— У нас на кутку хлопчик помер і мати трьох діточок, маленьки дітки, лежала перед хати.

Працівники ткацької артілі. Сумні погляди жінок, 1932 р. м. Кролевець.

м. Кролевець.

Сикал Ніна Іванівна, 1928 р. нар.

Записав 14.07. 2005 р., Анатолій Карась.

— ... В 1932-1933 році — я помню мені було п'ять років і то я знаю, як моя мати вмирила з голоду. Як я сиділа, вона хліба просила, а баба каже: «Подожди Пронька, не вмирай, зараз Дашка прийде». Менша сестра, щавлю там рвала, продала, принесе остилички хліба, вкусить, а я сиджу коло її на дивані. А вона (мати — упор.) каже: «Ні, я не дождуся мабуть». Двадцять чотири годи було моїй матері. «Ні, жди, жди!» — і я вже сиділа, сиділа на дівані. А вона каже: «Ну що мамо, буду вмирати». Як сказали, що вмерла Пронька, сусіди Дудки зробили дерев'яний ящик, положили матір у ящик. І я навіть не знаю, де її могила.

— Це в Кролевці?

— Да, я тут жила.

— В 1933 році?

— 1932-1933 роки, мати в 1932 вмерла.

— От чого на Вашу думку був голод?

— Нічого їсти у нас не було. Всіх заганяли в колгосп. Но наші в колгоспі не пошли, тому що дід у тридцять п'ять год подоровався, вмер. Хто в колгоспі був, тим дадуть трохи гречки. А пам'ятаю, як у сусідів, я там виростла, напечуть хліба і нам на піч подають, а в них теж п'ятеро дітей. Підем нарвем щавлю, а йдеш полем, койде є

засажено, понавидовбуєм квасолинки, щоб у щавель вкинути, щоб щось плавало. Страшно розказувати скільки на дорозі людей валялося.

— Прямо на дорозі?

— А де ж.

— А як називався цей куток?

— Дулєвка.

— Ваша сім'я в колгоспі не була, а за рахунок чого жили?

— Ну, я не знаю, я сама маленька була. Моя маті з 1906 года, а хрещена була з дев'ятого года, а хрещена — з чотирнадцятого. На цій вже були у Москві в няньках. Було й нам колись вишлють по головці камси чи селедки, чи що-небудь із Москви. А тут була окончательна голодовка. Куток пошти що весь вимер.

— Кажуть, що глада не було.

— Ніхто ж не знає. Скільки ж тих людей осталося, що по вісімдесят год?

— Що це Ви їли калачики якісь?

— Ну калачики, зелені рослинки такі. Все, все на світі їли. А хто в колхозі — бєдно жили, ну чуть — чуть лучше за цих. Комуні були. В комуні, як робить чоловік, тож з'єсть, а може ще й додому принесе дітям да жінці. Ходили, хто подужає. А як моя маті в 24 годи не подужала ходить, то лягала й вмирила з глади.

— Може хто приходив забирати зерно?

— Забирали. Моя свекруха, розказувала, я не знаю, бо ми в колхозі не були, що було под'їжджало, дак і в горшках шукас.

— А як звали Вашу свекруху?

— Сикал Оксенія Іванівна. Вона вже двадцять год як умерла. Розказує, що вона в попах жила прислугою на Подоліві, було в неї десятеро чи одинадцятеро дітей, як прийдуть, як їх називали комуняки чи комісари, так і в горшок. Хто що заховав, висиплють, щоб тобі й на раз не осталося на кашу чи на юшку. Вона умерла, а слово її не вмре. Я ж чула, я не бачила.

— Ви чули про закон "П'ять колосків"?

— За колоски десять год тюрми давали. Хіба ж можно було колосок підняти. Це уже після війни було. При Сталіну.

— А як ховали продукти?

— А що було ховати? У нас нічого було ховати.

— В колхози добровільно входили чи примушували?

— Всяк було. У моєї бабі діда не було, рано вмер, а шестеро дітей. Позабирали все. Оце Гайовище все це було моого діда, а потім приїхали і розкідали. Все позабирали. У нього може яка копичка була пожата, все позабирали. Нічого не оставили.

— А їх у колхоз не отправили?

— Нікому було йти. Вона ж одна з дітьми осталась.

— А коли почали вмирати в Кролевці з глади?

— Ну я точно не скажу, моя маті умерла літом, значить і зима була гладна. Ну я ж ішле мала була — п'ять год.

— Що було з сиротами, які залишилися?

— Помирали.

— Хто їх годував?

— Такого не було.

— Чи допомагали один одному?

— Хто допоможе? Я розкажу, що моя баба розказувала. Умерла моя маті, а на Буйваливці, на хуторі, сестра моєї бабушки і вони жили багатіше. Тоді Ігнат уже був чимся у колхозі, послали мою саму меншу тістку, щоб вона попросила хоті що-небудь. Так вони нічого не дали. Оце тобі рідна сестра бабушки. Тож усі й пропали. Всі молоді, і дочка і зять, і син, і онук. Кажуть, що вони були багаті. Моя сусідка розказувала, що вона пішла з дев'яти чи з десяти год пасти. Та дів'ята, з семи. І на Буйваливку в няньки, і свиней пасти, і все. Бо батько на тій війні погіб, а іх осталося маті і три сестри, і тіф напав і іх осталося троє дівчат. Двоє дівчат старші, вони в няньки пішли, а вона, молодша, жила на хуторі, а там ще семеро, посядуть за стіл юшку їсти, там й картоплі ніколи не доставалося. А баба напече хліба з клеверу, одламнє скибочку тицьне, й каже: «Бери, ти ж нічого не їла!» Це розказувала Уляна Федотовна Карпець. Яка живе на вулиці Зеленій, 1.

— Щоб вижити, що їли?

— Щавель їли, калачики їли, ріпу.

— А Ви не пам'ятаєте, де хоронили людей?

— Я даже не знаю, де маті моя похована.

м. Кролевець.

Сухомлин Василь Іванович, 1918-2007.

Друк аудіозапису. Записав 27.07. 2005 р. Анатолій Карась, м. Кролевець.

- Все життя я прожив тут, відсутній був сім років, — як пішов в армію і був на війні.

- Розкажіть про глад 1932-33 років?

- Батько мій у 17-му році воював за землю, за волю, а потім ділив землю. Був у комітеті... Був активним працівником. Як почалася революція, був завідувачем земельним відділом — ділив землю і наділив собі. У прадіда землі не було. Прадід був столяром, дід сапожник, батько мій столяр.

У 1932 р. наша сім'я складалася з десяти чоловік — з них вісім дітей. Двоє самостійні, четверо зовсім мали. У 30-х роках колективізація почалась...

Куди батьку іти одному працювати на таку сім'ю? Він і не збирався. Стали давити податками, додавили, що він пішов та отдав землю. Сказав: «Все!»

З останнього урожаю нічого не залишилось — ні зернини. Увесь урожай забрали, ще (навіть — упор.) не хватало гречки. А треба здати. Батько купив (гречку — упор.) та здав, щоб корову бува влада не забрала. А сам став працювати в Конотопі, у майстернях.

1932 рік батько працював в Конотопі. Вранці він ішов пішки на залізницю — їхав на роботу, а ввечері вертався. Коли почався голод, у нас були ще якісь запаси. Корова ж була, сіно, солома.

... Одного разу я пішов в ліс, щоб знайти щось поживне, коли повернувся, то батько вже помер, його навіть встигли поховати...

Районна конференція вчителів, 1931 р. м. Кролевець

м. Кролевець.
Петрова Євдокія Іванівна, 1922 р. нар.

Друк аудіозапису. Записав 15.07. 2005 р. Анатолій Карась, м. Кролевець.

— Євдокія Іванівна Ви пам'ятаєте 1932-1933 роки?

— Пам'ятаю. Куток називався Борщівка. Я ще була мала. Дядько мій жав, пахав землю. В 1930 році, як почалося розкуркулювання, він здав в колгосп коня і пошов в колгосп. По моєму, в 1930 годі, я вже пошла в школу, бо у 1934 році я бросила, бо у 1934 році я почала ходити в четвертий клас, але бросила, бо ні в чому було ходить,

чобіт не було. Чоботи були одні, в сестри. В мене була старша сестра. Як була голодовка, чи в 1932 годі, чи що, ходили по хатах мінятъ якусь чи тряпку, чи матерію і я спідом іду. Мати ходила, щоб помінятъ, а я йду й прошу, щоб хліба дали, хто окрайчик, а хто картошку варену, а хто нічого не дастъ. Хто багатший, той нічого не дастъ. Зайшли до одних, там на погребках стоїть картошка наверена, так і однієї не дали.

А навесні, як стали городи орати, я ходила картошку по полю собирати. Не по полю, а дома, там де городи оруть, там картошка, вона вже така суха, ну понабираєм картошку, начистим і варим, пекли деруни і їли. Бідно жили. Но в нас ніхто не вмер. Була сім'я — ніхто не вмер. Ніхто не був пухлий. Сестра робила в ткацькій, а тоді бросила роботу у ткацькій і пошла на Піротчино, на торховище, там давали по два кілограма хліба, я тоді бувало по путі, по стовпах — і туда (ходила — упор.), вона мені хліба дастъ і тоді цей хліб потроху мати ділила і їли. Отож і жили.

— В якому році вона бросила ткацьку і пішла на торфорозробки?

— Ну я не знаю в 1930 чи в 1932 році, в голодовку не вмоготу було житъ, вона бросила і пошла туда бо там давали хліб.

— А як її звали?

— Марія Іванівна Неровня.

— А Ви пам'ятаєте, під час війни ткацька фабрика працювала?

— Працювала..... Осінню вже пішла картошка, маслюки, стали ходить по маслюки в 1933 году. А голодовка почалась в 1932 году.

— Не пам'ятаєте, кажуть, ходили по людям забирали іжку, зерно!

— Як розкуркулювали, тоже забирали в їх усе! Висилали.

— А чого голод виник?

— Ну я не знаю, я мала тоді була

— Ви не пам'ятаєте, щоб ходили зерно забирали?

— До нас не заходили — ми бідні були.

— А змушували Вас до колгоспів вступати?

— В колгосп да?

— Заставляли?

— Нас не заставляли. Насильно не заставляли. Бо ми ткали. І я ткала, і сестра ткала, і мати ткала. До війни до самої. А дядько пахав землю, ще ми ходили дожинати до його. Бо я була мала дуже, бігала за матір'ю спідом. Він дав коня в колгосп і пошов у колгосп. Він робив у колгоспі.

— Сироти були, що батьки померли, держава про них дбала, турбувалася?

— Да ніхто не турбувався.

— А хто не голодував?

— Цього сказатъ не можу. А хто його знає, хто не голодував.

— А допомагали люди один одному?

— Хто помагав кому? Йде чоловік голодний, впаде під тином, і стоне : «Дайте їсти, дайте їсти». Вже все, готов. Нема.

— Це в Кролевці?

— У Кролевці. Я бачила сама. Важко було. А в однії жінки, як була голодовка, вони поїхали в Москву, на Балашиху. Син поїхав і дочки поїхали, а мати залишилась з хлопцем. Дак Ви думаете що, хлопець умер з голоду, а кінулися його одівать, дак в скрині сахар. Грудочки всі поховані. Дак вона заховалася і поїхала. А осінню ми вже пошли жити, картотка поросла, пошли маслюки.

— А що їли під час голоду. Які рослини, коріння, ягоди?

— Усе їли, і липу рвали, товкли і їли, бруньки всякі. Ну ми собственно таке не їли, бо я вже казала, що ходила по хліб, картотшку збирала. А на базарі продавали і муку, продавали і хліб — печений продавали.

— А Ви знаєте що таке «Торгсин».

— «Торгсин»? Ні.

— Ви кажете що не багато в Кролевці померло людей?

— Багато.

— Скільки померло на вашому кутку?

— На нашому небагато. Два чоловіки. Ну я бачила, як під тином помер хлопчик, а більш не знаю.

— А скажіть невідомий Вам випадок людоїдства в селі, на Кролевеччині? Не балакали?

— Ви знаєте балакали.

— Розкажіть.

— Ну цього ж не можна казати.

— Можно, потрібно казати правду!

— Ну як, балакали, може вони брехали. Казали, що двоє дітей пожарили, а чи правда чи ні. Цього не можна казати, ти ж не знаєш сам.

— Це в Кролевці вона з'їла?

— Жила в Кролевці.

— На цьому кутку жила?

— Ні не на цьому.

— А кажуть, один наш письменник, що варили з кісток людських.

— Один бачив, але я не знаю, каже, що одна жінка купила м'ясо на базарі, почала варити борщ, а воно піниться, а воно собаче, це на нашому кутку було.

— Якщо Ви кажете, що тільки двоє померли на кутку, значить Ви не знаєте, чи їх поминали?

— Да хто їх поминав. Убрали, закопали й кончено.

— А зараз згадують чи не згадують померлих від голоду?

— Ну це вже старі люди, вони одмирають. Вони старшого віку, вже багато немає.

— А молодь, як Ви думаете, знає про голод?

— Наша молодь. Да нічого вона не знає! Да не дай Бог отепер от такого, от тоді вони б побачили. А що тоді було ніхто ж не знає.

— А у Вас діти є?

— Немає нікого. Син недавно помер.

— А Ви розказували?

— А що розказувати. Дивиться, як баран на нові ворота. Два онуки у мене є, ну розкажу я, а вони що? Вони ж нічого не понімають, нічого...

— Євдокія Іванівна, скажіть, як Ви вважаєте, хто винен у цього голодоморі?

— Розкулачили людей, забирали у них і хліб забирали і все, у тих хто багатий, а їх забирали на(?). І тоді почався голод.

м. Кролевець.

Роменець Олександра Миколаївна, 1949 р. нар.

Друк аудіозапису. Записав на кладовищі під час відкриття пам'ятника жертвам голодомору 24.11. 2007 р. Анатолій Караваєв, м. Кролевець.

Цимбал Олександр Антонович був активістом. Його послали охороняти поле на Рудці. Тут прийшли на поле мати з дітьми. Він підійшов до них і по-людськи сказав їм, щоб вони йшли звідси, бо буде їм і йому, а тут якраз наскочили на нього об'єздчики. Його на 15 років посадили за колоски.

А сусід, коло нас, Велесь Грицько, там, де були колгоспні комори (де зараз адміністрація) пішов украв зерна, бо їсти нічого було. За це йому одрубали два вказівні пальці і відібрали кімнату.

с. Ленінське.

Роменець Микола Дмитрович.

Друк аудіозапису. Записав на кладовищі під час відкриття пам'ятника жертвам голодомору 24.11. 2007 р. Анатолій Караваєв, м. Кролевець.

Із слів моєї матері — Роменець Марія Калениківна, 1907 року народження, яка пережила 1932-1933 рр. Розповідала таку картину.

Взяла вдома (в Кролевці — упор.) трохи солі і пошла на село Ленінське, щоб обміняти на якусь картоплину або що у кого є. Їде по дорозі, що на Ленінське, а по обидві сторони стоїть пшениця (небувалий врожай). На дорозі люди уже лежали мертві і недай, хто вирве колосок. По дорозі їздили об'єздчики з гвинтівками.

Заходить вона у першу хату в с. Ленінське. Постукала. Двері відкрив дідусь, а на лавці лежить бабуся уже пухла — доходить. Дід бере сокиру і до моєї матері. Він каже: «Бабо, вставай! В хату м'ясо зайшло». Мати як ударила в двері, то чут' не з косяком їх винесла і тікати, скільки було сил.

Іде ж таки назад по тій дорозі, що вже йшла. А там забиті в землю стовпці, а на них висять об'їдені людські ноги і написано на табличках: «Якби ви знали, яке людське м'ясо смачне, ви б їли всі».

Отака дика картина була. І казала мати, що урожай був небувалий, а люди мерли. Було канібалство. Люди людей їли, дітей. Страшне... Це було 1932-1933 рр. Мати прожила 93 роки.

с. Ленінське.

Клеба Мотрона Прокопівна, 1927 р., с. Ленінське.

Записала 3.03. 2008 р. студентка Оксана Олексюк, м. Кролевець.

Я народилася у с. Ленінському, а десь так у 70-х роках переїхала жити у Кролевець.

- Це правда, що людей у селах розкуркулювали?

- У нас у селі розкуркулювали багатих людей і тих, хто не хотів вступити до колгоспу. А було й таке, що свої ж люди оббріхували своїх односельчан, щоб їх розкуркулювати.

Коли мені було п'ять років, то почався голод. Я не пам'ятаю, щоб хтось з наших рідних помер з голоду. Тому, хто вступив до колгоспу, давали їсти. А мої батьки теж були у колгоспі. Вони відвеляли туди коня, коли робився колгосп. Радянської влади ніхто не хотів. Та й податки тоді були великі.

...У 1946-му році був неврожай. То все брехня, що це був голодомор. Голод був у тих, хто не хотів працювати. Тоді моя бабушка возила в інше місто золото у «Торгсин» продавати, а натомість купувала продукти...

с. Литвиновичі.

Сайченко Марія Павлівна, 1925 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась.

- Що Ви їли, які страви у Вас були в 32-33 рік?

- Страви? Страви.. Коли молочко було... Мамка наготовить шось там, то з сім'я, то з вики, то ладку якуся, і щавель, і це все (*іли — упор.*). Молочком перемішувала, молоком запивали. Оце таке. Ой, страшне було...

- Всі вижили в сім'ї, ніхто не вмер?

- Не, ніхто. Ніхто не вмер. Так умирали люди, а шоб із голоду....

- Пухли ходили з голоду?

- Не, не було. В нашому селі не було. Не було пухлих, не пухли люди.

- А в 47-й рік був голод у Вашому селі?

- Сорок сьомий тож переживали.

- А чому він стався?

- Чого стався? Того що, посівна прошла, що було посіяли, а вбрати іще не вбрали, а весна, літо ... Це ж коли це той хліб буде? І нам же що давали..? Ходили на роботу, робили все. А що нам платили? Сорок сьомий рік — голодовка була. Їли щавель, молоко. Молоко було. Корова була ж своя, молоко було. По полю ходили збирати крохмаль, посіяний. Картошка була. Картошка вже посіяна була, а тоді ж вона пооставалася де не де. Коли посіяли озимину, крохмаль цей на версі був, так збирати цей крохмаль.

- Крохмаль, це картопля?

- Картопля. Чорний такий, чорний, страшний. Мати було, як спече його, а муки немає...Це, в 47-му...

Мати у голодовку, у 33-му годі, це харащо я помню, за одну сережку залату виміняла муки 14 кілограм. Це в 33-му. Було, таким і жили. У 47-му, коли на городі мати уже посіє трошки жита, кали житечко ізбере, ізмолотить в сусідському селі. Оклунчик (візьме — упор.) і туда, там ізмелі. Тоді вже нам передачу дає на роботу. Ми на роботі далеко, за сім кілометров. Жнива були.

В 33-му году, уже коли урожай трохи зобрали, на полі матеркам, батькам давали обід. Моя менша сестра, була у садіку, а я дома. Дак мені мамка каже, що ми будем на роботі, а коли обід вивезуть, дак ти прибіжи і пообідаєш там зі мною. А кали вже урожай зняли, це вже в 33-тім году, по осені, дак уже по пайки хліба давали батькам. Оце таке...

	c. Литвиновичі. Випуск учнів 5-го класу. 1932 р	Монета 20 коп. СРСР. 1932 р.
--	---	---------------------------------

с. Литвиновичі.

Самоха Іван Андрійович, 1925 р. нар.

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась.

- Ви пам'ятаєте, Іван Андрійович, голод 32-33 років, був він чи не був у селі?
- Був. Хіба ж не був? І людей багато померло.
- Померло, навіть?
- Ну, а як же? Я помню, що у нас тут Борок є, ліс, і в лісі лежали, і де тико, і прямо на болоті, і на полі, і де токо можна було побачити.
- В лісі, на полі лежали люди померлі?
- Померли. Мертві вже.
- Мертві? Так це були із села? Ваші односельці?
- Наші односельці, можна сказати, що не особено то, а ходили тиї, що милостиню просили.
- Тобто з інших населених пунктів?
- Да. Особенно із Буринського, там Сміли, та разни такі села. Просили подаяння, помош.
- А в селі самому люди не мерли з голоду?
- Так точно я уже Вам не розкажу. У нас корова, напрімер, була. Це дуже харашо було. У нас в сім'ї було четверо: мати, батько і нас два хлопці.
- Шо їли під час голоду?
- Мати, бувало, напече якихось лепъюшок зелених. Шо туда входило: із липи пуп'яхи, листя, щавель, це все йшло у їду. У нас в сім'ї всі вижили.
- Люди не пухли з голоду в селі Литвиновичі?
- Тоді мені було сім год і воно не касалось.
- В 47-му голод в селі був?
- В 47-му тоже не мед був. Я даже в 47-му годі пошов причепщиком робить на тракторі. Там давали обід, хліб... В колхозі на рядових роботах давали 300 грам хліба... На косовиці варили суп, 300 грам хліба давали. Це в 47-му, 48-му році...
- Чого голод 47-го року був?
- А хто його знає. Я щитаю тоді неврожай був.

с. Литвиновичі.

Шеремет Іван Андрійович, 1919 р. нар. (І.А.)

Шеремет(Іванова) Надія Миколаївна, 1938 р. нар. (Н.М.)

Друк відеозапису. Записав 17.04. 2008 р. Анатолій Карась, с. Литвиновичі.

- Скажіть, будь ласка, Ви пам'ятаєте події 1932-1933 року, які проходили в селі Литвиновичі? Голод був, чи не було голоду?

- (І.А.) Ну був.

- У Вашій сім'ї скільки було чоловік?

- (І.А.) Дванадцять.

- І як жила Ваша сім'я в цей період 32-33 рік?

- (І.А.) Ну як, перебивались...

- Ну і як перебивались, що їли, де брали, корова була в Вас, не було? В колхозі були? Були колхозниками, чи ні?

- (І.А.) Були, були. Тож вступили. Забрали все, скот забрали.

- Ну і як в цей період, що Ви їли в цей період?

- (І.А.) Ну, бур'ян.

- Бур'ян? А чого бур'ян, що не було картоплі, буряка там, м'яса?

- (І.А.) Не було.

- Чого не було?

- (І.А.) Не було.

- (Н.М.) Не було. Чи не вродило... Він уже не розкаже Вам, як було. Як йому було тринадцять, він з старшою сестрою за 15 кілометрів ходили, щоб поміняти рибу на борошно. Дід, батько, поймає риби і вони вдвох, двоє діток, на палочках несуть тую рибу аж у посьолок, там, де Ярославець. Шо Ви приносили?

- (І.А.) Пригорщ муки.

- (Н.М.) Пригорщ муки за рибу, це у 33-му!

- Ну і потім що робили з цією мукою?

- (І.А.) Ну що? Суп.

- (Н.М.) Не суп, каже заварить мати кип'ятком яблучки.

- (І.А.) Маленьки...

- (Н.М.) Він багато мені розказував, я цього (голоду 32-го року –упор.) не знаю...

А в мене тяжолий був 46-47-й (роки –упор.). Це не передать...

Я тута родилася. З матерою ми вдвох жили, батько прийшов вже десь в сорок шостому чи сьомому. Ходила в школу. Іде весна — нічого нема, вобще нічого нема. І ось розпукаються почечки липи, вкусні таки, що ми їх із'дали. І потом, еслі весна настала — вже щавель і опуцики (їли — упор.). І ми ходили десь кілометров за сесм, там далеко — за річкою, ходили по щавель. Їли оце. Шо остався із осені — конський щавель і там семена. І було мати рано будить мене, і каже: «Іди, детка, нашмаргаєш, дак я яких-небудь, ладочек ізпечу». Ну і ходили по полю. От весна прийшла, красна. В колхозах сіяли, собирали колхозну картопшку, яка зимовала, яка не гниллю взялася, а така сухенька, ну вроді крохмаль.

В школу нада було йти. Пекла ладочки, щоб як-небудь вижити. Тяжело жили. Корови не було, немці забрали. Послє воїни ще 15 год корови не було.

- Так, а чого був голод 47-го року?

- (Н.М.) Ми тоді не знали... Ну війна ж кончилась, подимали, ішли робити. Мати ішла робить. В колхозі давали пайочок хліба на одну ж душу.

- Колхоз допомагав людям вижити в 47-му році?

- (Н.М.) Да. Після війни, хто на роботу йшов, там давали пайочок хліба. Вона мені приносила (мати — упор.). Сама ж пухла вже була...

- А чому так сталося? Колхозники ж отримували продукти харчування?

- (Н.М.) Ви знаєте, я помню. Тут стільки зерна було в війну! Молотили, ніхто його не забирає. Як війна кончилась — цього ж нічого (зерна — упор.) не було.

- Чому? Поля сіялися ж?

- (Н.М.) Начали уже сіялься... Надо було шось здавати. Шо ще поражає, ми жили із матерою, у нас нічого (не було — упор...)... Приносять: 40 кг м'яса, 90 штук яєць — здати. Це даже немедленно, ніякої тобі скидки не було, нічого....

- Це на Вашу сім'ю із скількох? На двох?

- (Н.М.) Да. 40 кг м'яса і 90 штук яєць за рік. Це налог такий був. Приходили з сільсовета. Мати якось трошки обкручувалась. А ось у мене сусіди були — дак лізли (представники влади — упор.) у (їхню — упор.) скриню, у сундуки. Шо можна забрати — його описували, за то, що не виплачений цей налог. Це 46-й, 47-й рік,

Іти було в школу ні вчим. Ходили считай що боси. Я одна була, я помню як засудили його (Шеремета І.А. — упор.) сестру, те, що вона десь там картоплю гнилої взяла дітям. Двоє осталися (дітей — упор.). В однієї — троє, із 80-літньою бабушкою. Це дуже тяжко.

- Засудили?

- (Н.М.) На п'ять год за те, що вона принесла (гнилої картоплі з колгоспного поля — упор...) Троє діток дома (було голодних у цієї жінки — упор.).

- (Н.М.) Так він (Шеремета І.А. — упор.) їх трьох у корзині позабирає, бо дід і баба ж були, а в туєї нікого... і вони ходили боси, голі... Ну якось тоді вже (вижили — упор...)...

- Це хто ходив боси, голі, прізвище?

- (Н.М.) Ну як їх фамілія, Морозових тих?

- Дак вони що, без батьків залишились?

- (Н.М.) Да. Батько ж тоже на фронті погіб, одна ж мати.

- І що матір засудили?

- (Н.М.) Засудили, канешно.

- А дітей що?

- (Н.М.) Так ніхто нікуди не забирає.

- А в дітдом не забрали?

- (Н.М.) Нікуди не забрали.

- Дак, а де вони, як вирости?

- (Н.М.) Бабушка була, жінщина годов восімдесят.

- Вони були при бабушці?

- (Н.М.) При бабушці.

- А як прізвище, чи як звали, не помните?

- (Н.М.) Не помню.

- Ну і діти вирости ці?

- (Н.М.) Вирости. Повиростали. Я кажу, господи! Чи яксьа енергія така, і ми співали, так якся весело було, повиживали ж. Шо б умерло з голоду — не було.

- В 47-му не було?

- (Н.М.) Не було.

- Не пам'ятаєте, в 32-му що тут було, не мерли з голоду, не пухли з голоду?

- (Н.М.) Ну в нас, якся в селі...

- (І.А.) Мертвих не було.

- (Н.М.) Ну, у нас у селі, нашествіє було, напрімір, з Полтави. От ішли, ішли люди. Вони прийшли, раніше ж так, ось оде село, хата в селі, а все скот і все на полі (жаліли землю, на полі було (все — упор.). Дак вони прийшли, скільки тоді тобі було? (Звертається до І.А. Шеремета — упор.) Прийшли з дідом, чи з батьком...

Шеремет Іван Андрійович,
1919 р. нар., с. Литвиновичі

Шеремет Надія Миколаївна,
1938 р. нар., с. Литвиновичі

- (І.А.) З дідом...

- (Н.М.) Ага, прийшли пораться два, зайшли в сарай, чи в клуню і — померли там, із голоду. Дід тоді каже: «Бежи, хай баба дастіть якусь рядринку».

- Тобто з іншого села прийшли?

- (І.А.) Полтавські.

- (Н.М.) Полтавська область сюди сильно ішли. Ну, а так, шоб у нас умерли — не чутно було. Якось уже ж виживали.

- Це добре. А люди не пухли з голоду в 32-му?

- (І.А.) Були.

- Були?

- (Н.М.) Ні. У нас же ліса.

- А хто пух (з голоду), як, розкажіть? Не пам'ятаєте прізвищ?

- (І.А.) Не пам'ятаю.
- (Н.М.) Да, ні. Не було тоді. Ми спокійно жили.
- Дак люди пухли з голоду, чи не пухли у 32-му?
- (І.А.) Кое-хто.
- (Н.М.) Були кое-хто.
- Кое-хто, но з голоду не помирали?
- (Н.М.) Ні.

с. Локня.
Онода Ганна Яківна.

Записала 2005 р. студентка Інна Бузовська.

Голодомор — одне з найжахливіших явищ в історії українського народу. Це страшне лихо забрало мільйони людських життів, зробило нещасними величезну кількість українського народу. Навіть зараз, коли вже минуло стільки часу, деякі свідки тих страшних часів з жахом і слізами на очах згадують те, що їм прийшлося пережити в ті жахливі роки.

Ганна Яківна згадує про голодомор 1932-1933 р.р. і говорить:

- В ті роки в нашому селі голодувало багато людей, голодувала й наша родина. Навіть страшно згадувати, як хотілося їсти, але нічого не було. По селу ходили люди (якщо їх можна так назвати), заходили в кожну хату, перевіряли кожний закуток і забирали все, що було з продуктів: зерно, муку, картоплю, пшено, гречку та інше. Нічого від них не можна було заховати, бо шукали скрізь. Шукали навіть в землі, бо деякі люди виривали ями десь біля хати і закуповували туди зерно, але вони й там знаходили.

Моя мати поклала пшено в торбинку, відбила заслонку та й поклала в комин, після чого його замазала, але вони все одно його якось знайшли та забрали. А в нашої сусідки була маленька дитина, то вона насипала муки в торбинку і поклала дитині в колиску, але хіба ж від них щось заховаєш - знайшли і там. Скільки вона не плакала і не просила, щоб не брали, бо дитя помре з голоду, але ті, іроди прокляті, все одно забрали.

- Розкажіть мені, будь-ласка, що ж Ви все таки їли в ті страшні дні? Де Ви добували собі їжу і яким шляхом?

- Люди рвали щавель, квіти акації, липове листя. Все це терли і пекли лепешки. Оце таке і їли. Збирави мерзлу і гнилу картоплю у буртах на полі, вимачували її, і додавали до щавлю, і пекли такі коржі, які називали „матержаники”. Варили баланду — це щось схоже на юшку.

У нас на квартирі жила дівчина — сирота. Вона робила у лісничестві землеміром, то їй давали пайок. У нього входила мука, консерва та ще й зерна давали якогось, завдяки цьому пайку моя рідна і вижила.

- Ганно Яківна! Розкажіть, хто ж саме ходив по селу і збирало продукти харчування?

- Ходили представники влади, а ще були сіксоти — це сільські жителі, які продали свою совість за шматок хліба. Вони нишпорили по селу і спідкували за селянами і, якщо у когось щось бачили з провізії, то зразу ж докладали про це представникам влади, які ішли і забирали все до останньої крихти.

- Бабусю, а що Ви знаєте про голодомор 1946-1947 рр.? Чи був голод у ці роки у вашій місцевості?

- У 1947 році голоду у нашему селі майже не було, голодували тільки деякі родини. Пам'ятаю, що наша родина у 1946-1947 рр. не голодувала. Розкажу вам одну історію, яка трапилася у 1947 році. Колись у нас вдома трохи прицвів хліб і мати пообрізала ці цвілі скоринки у відро, щоб потім віддати свиням та й полишила його на вулиці. Через деякий час ми визирнули у вікно і бачимо, що якесь бабуся лазить по тому відро, дістає шкориночки і єсть. Батько вибіг на двір і почав відбирати в неї відро, щоб вона не їла цвілого хліба, натомість він виніс їй хлібину, щоб узяла з собою. Але жінка все одно не випускала з рук шкоринок, вона сказала, що хліб віднесе своїй родині, а сама поїсть і цвілі шматочки.

с. Любітово
Тищенко Іван Андрійович, 1926 р. нар.

Друк аудіозапису. Записав 16.12. 2006 р. Анатолій Карась, с. Любітово.

Я народився в 1926 р. в с. Любітовому...

Тут голод був в 33-му, багато хто помер. Вижили ті, хто рвав листя щавлю, гнилу картоплю тощо. Один чоловік помер під нашим двором. Таких людей забирали й кудись везли...

с. Мутин.
Дмитренко Марія Юхимівна, 1929 р. нар.

Записав 25.07. 2005 р. Анатолій Карась, с. Мутин.

- Про голод 1932 р. старіші за Вас люди нічого не розказували?

- Да чого ж? Розказували. Їсти нічого було. Я в яслі ходила, там якусь бурду давали. Хоть супу дадуть пока жнива не начались, а коли жнива почались, то тоді нажали зерна і стали їсти.

- А що їли під час голоду?

- Щавлик, картошку гнилу збирали, яка осталась з прошлого года, збирали та пекли. Сім'яники з сім'я мололи. Люди з голоду помирали.

- А у Вас багато помирало в селі?

- Так, доволі...

- В церкву померлих від голоду не несли?

- Ні, ніхто їх не носив...

с. Мутин.

Мороз Варвара Свиридовна, 1914 р. нар.

Записав 26.07. 2005р. Анатолій Карась, с. Мутин.

— Я, Мороз Варвара Свиридовна, прожила все життя в с. Мутин...

— А чи не пам'ятаєте Ви голод 32-33 років?

— У 1933 році голод був, люди помирали, пухли від голоду. Не так доволі померло, но мерли. Хліба не було, їли кінський щавель. Моя свекруха теж чуть не вмерла. Пішли на поле, а на толоці гречка цвіла, вона цвіту з гречки нарвала, натовкла, щось напекла і поїла. Потім як опухла і ледь не вмерла.

— А з сусідів чи з рідні у вас хтось помер?

— З сусідів помер батько Павла Макаровича, а моого брата, Носок Миколу Свиридовича, судили за те, що зеленого гороху нарвав у торбинку. Але я не пам'ятаю, скільки він сидів, рік чи два. Але прийшов живий. Зараз він у Білопіллі. А Проценкова Віта ... (?) теж судили і в тюрму посадили.

— А що їли під час голодомору?

— Щавель рвали, картошку гнилу збирали да їли. А ще був у нас такий випадок: в 1933 році об'їждчиком був Роянчин Іван, а Прохорова дівчина, років 12 чи 13 її було, збирала картошку на полі, що залишилась з того року, то він її впіймав і вбив на площі.

— А, можливо, він її ненароком вбив?

— А хто його знає. Я цього не знаю.

— А батьки дівчинки його не вбили?

— В неї батька не було, тільки мати.

— А чи охороняли поля об'їждчики?

— Так, охороняли.

— А чи забирали з погребів у людей продукти?

— Я не знаю, не було...

— А взагалі, коли жити було краще до війни, чи після?

— Коли стали колхози організовувати, тоді стало ловко. Тоді давали на зароблений трудодень і разом обробляли землю, і все робили разом. А поки не було колхозів — тяжко було. Не було нічого вдосталь. Самі індивідуально жили. Коноплі обробляли. Коноплі мочили, терли, були також пряжки, на пряжки пряли полотно і ткали на верстаті. Всі у полотні ходили, бо не було матерії. В постолах ходили.

с. Мутин.

Петух Віра Іллівна, 1923 р. нар.

Записала 2.12.2005 р. студентка Юлія Дзюба, м. Кролевець.

Петух Віра Іллівна, народилася 1 жовтня 1923 року в селі Мутин, Кролевецького району, в простій селянській родині. Закінчила сім класів середньої школи.

У свої 82 роки, вона ось що згадує про голодомор, про це страшне лихо, яке припало на 1932-1933 роки.

— На ниві хліб дозрівав. Моя маті пішла на поле зажати зажинок, змолотити зерно, щоб спекти дітям пирогів. Але через декілька днів налетіла буря (був дуже сильний град) і вибила усю ниву. Сім'я зосталася без хліба. Торішнє зерно, яке залишилося в коморі, майже все забрали в колгосп (так говорили), але ніхто не знав, куди воно ділося. Позабирали корів, овець, коней з двору, бо жили на той час заможно. Їли лише картоплю та буряк, але не вдосталь, тому що теж віддали в колгосп.

Встигли зарізати тільки кабана вночі та викопати в льосі яму і там сховати його, щоб хоч якось прогодувати сім'ю. Яке ж зосталося зерно (яке вдалося заховати), то його ховали в діжки, яке присипали попелом. Усі відходи від зерна та гречки товкли в ступі (та додавали картоплю, якщо вона була) і пекли так звані «млинці».

За спогадами моєї бабусі, батько її дістав два пуди муки та й пекли «вичаники». Поки вони були гарячі, ще можна було їх їсти, а як захолонуть, то ставали як бруски, хоч собаці викидай.

Навесні, коли вже зовсім нічого було їсти, то рвали бруньки з липи, суху конюшину, яка зосталася з осені, рвали щавель, який тільки-но пробивався із землі. На полях мати збирала гнилу картоплю, вибирала з неї середину (крохмаль).

Обмінювали останній одяг на стакан пшона або крупи, щоб хоч якось прогодувати сім'ю. Їли потерті качани кукурудзи, рвали лободу, яка росла на городі. Із одягу носили тільки одну світку на всіх, так і батькові чоботи дітлахи носили по черзі.

Всі церкви були закриті або підірвані, знімали хрести з церков. Тому священики не могли нічим допомогти простим людям.

Також бабуся розповіла, що в їхньому селі багато з людей пухли з голоду та помирали. Так, одна знайома жінка пішла до лісу по щавель, та й не повернулася — померла. В той час в людей була тільки одна єдина думка, де взяти їжу, щоб нагодувати своїх дітей та себе.

Навесні картоплю сіяли з її вічок. У кого сім'я була менша, тому було трішки легше, а в кого була велика — набагато важче, тому що їжі не було вдосталь, щоб прогодувати дітей.

с. Обтово.

Леперт Павло Васильович, 1916 р. нар.

Записала 2005 р. студентка Л. Лібець, м. Кролевець.

— Добрий день, Павле Васильовичу. Ви не могли б розповісти про голодомор 32-33 років, як очевидець цієї трагедії?

— Я проживав у селі Обтове. Моїх батьків звали Василь Іванович та Олена Тимофіївна Лепети. Я народився в 1916 році, на даний момент мені вісімдесят дев'ять років. Я ветеран та інвалід війни другої групи. Батьки займалися господарством, батько працював кузнецом. Роки голодомору я пам'ятаю хлопцем 14-15 років. Голод отразився на нашій місцевості. Не вистачало хліба. Ми з хлопцями бігали на поля збирати колоски. І мама мішала висівки і пекла хліб.

У нашому районі великого голоду не було. Я пам'ятаю, як з інших областей Ніколаївської, Чернігівської приходили до нас в село люди, міняли одяг на їжу. Я чув, як вони балакали із старшим. Вони питали, що вас заставляє ходити по селам, міняти одяг на їжу. А вони казали, що в їх не урожай і нема чого їсти, щоб не померти, треба міняти речі на їжу. Вони раді були, що їм міняли, а так би попухли з голоду.

с. Отрохи.

Мова Галина Михайлівна, 1929 р. нар., с. Мутин.

Записала XI.2005 р. студентка Тетяна Несвідомина.

1933 — 1945 рік — це страшні були часи, мені не хочеться ніколи згадувати. Але хто не може згадати їх, а хтось не хоче ворушити свої недавно загоєні рани. Але ось Мова Галина Михайлівна наважилася розповісти про те, що відбувалось в країні в ці роки.

— Я б хотіла з вами повернутися в минуле, в ті часи, коли відбувалася війна, був голодомор.

- Ви, Галино Михайлівно, з 1929 року народження і ще були дитям, коли розпочалися ці страхіття.

- Так, я народилася 21 жовтня 1929 року в селі Мутин, де прожила три роки і в 1932 році ми з батьками переїхали на Отрохи. Там я і зростала з двома меншими сестрами. Мати працювала з батьками на фермі. Ми жили тоді по-сільськи. Була земля, працювали по-маленьку. І зовсім маленькою я зустріла голодомор, а потім війну.

- Коли голодомор був, Вам було чотири роки. Пам'ятаєте Ви, щось з цих часів?

— Пам'ятаю те, що мати з батьком були засмучені, малій постійно плакав. І в той час в нас було трохи зерна і мати його склали, а самі мати з батьком їли суп із спорошем, а мені залишили зерно. Мати робила з нього якісь пампушки. Але одного дня до нас увірвалися державні люди (але не тільки це до нас одних, по всьому селу таке робилося) і по ночам розшукували зерно, муку, картоплю, відбирали, навіть, гнилу картоплю. Дуже добре пам'ятаю, коли один з службовців поліз на припічок, мати замліла, я почала плакати, а батько мовчав.

— І, що знайшли зерно? Як повелися Ваши батьки?

— Звичайно, коли знайшли зерно, мати почала плакати, щоб не відбирали, бо їм потрібно було годувати маленячу дитину. Але він її відштовхнув і сказав, щоб вона віддала, бо потрібно було голодувати - такий закон.

— А що Ви знаєте про ці страшні дні?

— Багато мені мати розповідала. Пам'ятаю, біля нас жила сім'я: жінка і двоє дітей. Ми завжди гралися і, якось, я пішла до них, а там на печі сидить і плаче Йосип, а Марійки немає. Я спитала давно, але їх мати мене вигнала. На другий день я пішла з мамою, спитати, що сталося, де Марійка? Прийшовши, не було вже і Йосипа. Мати спитала, де діти? Жінка, заплакавши сказала, що померли. Але були такі випадки, що з'їдали своїх дітей.

— А як виживали, чим харчувалися?

— Хто чим міг, тим і харчувався. В кого була якась худобинка (корівка, свинка....), ті і виживали. Їли всю траву, кропиву, ромашки, різні трави. Навіть, не знаю, як прожили ми ті часи і вижили. Але не всі встали на ноги, прийшло інше лихо — війна...

с. Срібровщина.

Гузенко Василь Йосипович, 1915 р. нар.

Записала IX. 2005 р. учениця школи № 1 м. Кролевець Інна Чеберяк, м. Кролевець.

Ранком я йшов до свого товариша Вані, щоб іти в поле. Інколи в полі видавали маленякі порції баланди із муки. Доходжу до його дому, бачу — йде його матір і щось

нече попереду себе замотане в старе ряденце. І говорить до мене про Ваню, і про його сестер Олю і Галю, які лежали мертві в будинку. Я зайшов до хати, на долівці, на солом'яній постелі, лежали мертві сестрички. У них підошви ніжок були чорні, не поміті.

Пройшов я війну, бачив усякі смерті і горе. Але те, що було в 33-му, не зрівняти ні з чим...

...Мій батько кладе на тачку двох своїх братів і сестру, везе на цвинтар. Розгріб лопатою могилу своєї матері, розгорнув рядно, поклав їх трьох туди ж, до своєї матері. Батько почав лопатою кидати землю в яму, а я собі — руками. А тоді помер і батько. Матері в хаті не було, я на печі спав, десь перед ранком прокинувся: «Тату, я їсти хочу, тату!» В хаті холодно. Тато мовчить. Я став криком кричати. Вже розвиднілося, в тата під носом була якась піна. Помацав його голову — холодна. Потім підвода приїхала, на ній мертві, як снопи. Два дядьки зайдли до хати, поклали батька на рядно, кинули на підвodu з розмаху... Після цього, в хаті я спати не міг, почував на конюшні, в скирдах, ходив опухлий, обірваний. Мати тяжко переживала смерть батька, але трималася заради мене. Варила їсти з гнилої картоплі, разом збирави на полях, а з вимитого крохмалю і муки, з листя липи, кропиви, квітів акації пекли лепешки.

**с. Срібровщина.
Огнєва Галина Михайлівна, 1924 р. нар.**

Записала IX. 2006 р. студентка Інна Чеберяк, м. Кропивницький.

На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються, сидять по дворах, на дорогах. Ноги тонюсінські, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похиlena лицем до землі, лиця майже нема, самі зуби зверху. Сидить дитина і чогось гойдається всім тілом: назад — вперед, назад — вперед, скільки сидить, стільки й гойдається. І безконечна одна «пісня» напівголосом: їсти, їсти, їсти. Ні від кого не вимагаючи, ні від матері, ні від батька, а так, у простір, у світ — їсти, їсти, їсти.

Батько на роботі десь на причепці, а мама йому понесла щось їсти. Я прийшла зі школи та й вилізла до баби на піч. Лягла бабі на руки, баба ще й обняла мене, так і заснули. Прийшла мама, гукала, а ми спали. Мама вибила шибку, увійшла в хату і до нас: «Галю, баба вмерла, а ти спиш.» Я вилізла з тих обіймів, і руки бабині ободом зосталися. А який же той похорон був? Батько викопав яму на городі по коліна, тоді ще підрили вбік, підстелили соломки і в рядні замотану похоронили бабу.

Через якийсь час запіг і батько, пухлий був. Я прийшла зі школи, а мама каже: «Засвіти свічку, бо батько помирає.» Я засвітила, стою коло ліжка зі свічкою, а батько, видно, все чув ще, став дуже опиратися, наче він хоче встати, наче

щось хоче сказати. Я свічку погасила, батько успокоївся. Вночі батько помер. Викопали яму, а несли в рядні, не несли, а тягли. Голова батькова тьопалася. Ямка була по коліна. І от і батько лежить на городі...

Конотопський район Сумської області

**с. Козацьке.
Москаленко Микола Олексійович.**

Записала 2005 р. студентка Тетяна Несвідоміна.

Голодомор дуже болюча тема, яку я згадую неохоче. Але все ж таки розповім. Коли почався голодомор, мені було десь приблизно 12 чи 13 років. Перша згадка була це те, що представники державної влади їздили по селу і забирали все до останньої зернини і не лишали навіть крихти. Батька не було, у матері на той час було четверо (две сестри менші та старший брат). Їсти було нічого, тому приходилося їсти траву, мишай, різне коріння, гниляччя, були випадки, коли люди їли людей.

А ось історія, яку мені розповіла мати: біля нас жила жінка з двома дітьми і ми з братом гралися з цими дітьми. Одного разу ми прийшли до них додому і побачили закривалену сокиру, ми спитали, де її діти — вона нас вигнала. Ми прийшли додому і розповіли матері. Мати забрала державну людину і ми пішли до тієї жінки. Зайдовши до хати, ми запитали, де її діти. Вона сказала, що померли і поховала їх на полі. Він пішов на поле, але нічого не знайшов. Почавши пошук, знайшли дома дітей. Вони були порубані і складені в бочку. У неї запитали, чому вона це зробила, а вона відповіла, що діти всерівно не виживуть, а так хоч вона залишиться.

Померло багато людей, знищено багато полів, понищено майна.

Ямпільський район Сумської області

**с. Марчихина Буда.
Маляр Ксенія Афанасіївна, 1925 р. нар.**

Записав IX. 2005 р. студент Валерій Маляр, м. Кропивницький.

Я, Маляр Ксенія Афанасіївна, народилася в селі Марчихина Буда, Сумської області, Ямпільського району, в сім'ї селянина.

В 1932 році мені було сім років. Дуже гірко про це згадувати. Ми їли борщ лише з одного щавлю і трошечки бурячка. Хліб був з листя липи та сердечок ромашки.

Сушили і товкли в ступі, добавляючи три горстки житньої муки. Картоплі не було. Ходили по полю і збирали гнилу картоплю. Мама промивала і варила із неї суп. Але у нас була корова і спасала нас від смерті.

У сім'ї нас було семеро дітей. Ще, спасибі нашій рідній матусі, вона їздила в Ленінград по хліб і булки. Привезе, продасть, щоб було ще з чим їхати, а лишки залишала нам. Батько давав нам два раза в день по маленькому шматочку, щоб не пухли і не вмерли. Так ми всі вижили.

Висловлюю велику подяку матері — Замес Єфросинії Герасимівні та батьку — Замесу Афанасію Яковичу за те, що ми всі вижили.

Але в нашему селі було гірше, чим у нашій родині. Люди мерли на ходу, і на дорозі лежали пухлі від голоду люди.

Біля нас жила сім'я Замесів. Вони не родичі нам, а однофамільці. У них було четверо дітей. Вони дуже голодували. Самому маленькому було чотири роки. Його звали Вася. На городі були посіяні коноплі, він лазив на коліночках, розкіпував ручками землю і збирав по насінині, і їв їх. Коли дивимося, він лежить на землі мертвий. Я побігла, і сказала про це його батькам, наступного дня батьки його поховали.

За нами жив материн брат. У них було п'ятеро дітей. Найменшого звали Микола, він ледве ходив. Сидів на підвіконні, плакав і просив: «Дайте хліба». Хліб він називав «корінка». — Дайте корінки. Я і сестра Дуся часто самі не їли, а відносили йому. Старші діти відбирали у нього хліб. Так він і загинув на підвіконні. Батьки сховали його на кладовищі. А самі з дітьми зібралися та пішли просити милостиню до Росії. Через рік вони повернулися до села. І ось що вони розповідали про свою «подорож»: старі люди пускали їх на ночівлю, деякі люди навіть давали їм пойсти, за це вони допомагали по господарству ім.

Це я гадала тільки поблизу, а в сусідніх селах було ще гірше.

До нас в село люди приходили і з других сіл. За шмат хліба зовсім даром віддавали одяг, але ніхто його не брав.

У нас було посіяне жито на Родионовки у лісі. Невелика ділянка. Но жито ще не поспіло, ми поїхали у ліс подивитись на нього. З краю жита лежала мертвада жінка, а по ній лазила маленька дитинка, ще грудна. Но в її були зубки. Вона хотіла істи, плакала і погризла ніс у матері. Жінку ніхто не знав. Вона не з нашого села. Жінку завернули в ряддину, викопали яму, і там, у лісі, на горбочку, закопали. Дитинку маті і батько забрали з собою, привезли додому, покормили молочком. Мама віднесла у сільраду. Там попросили її, щоб вона відвезла дитину в дітдом в приют. Виписали безкоштовний білет. Вона відвезла дитинку у приют в Росію.

Одна дальня жінка попросилася переночувати. У її було двоє діток, меншому два роки. Ніччю воно померло. Йому мій батько зробив гробик, і закопали на кладовищі. А жінка пожила у нас неділю, і пішла в Росію з старшою дитиною.

Зміст

Анатолій Карась. Золоті зерна слова (від упорядника)	3
Олена Боряк. Передмова	4

Глухівський район Сумської області.

с.Слоут. Пата Марія Семенівна.....	6
------------------------------------	---

Буринський район Сумської області

м. Буринь. Давиденко Марія Павлівна.....	6
--	---

Кролевецький район Сумської області

с. Алтинівка. Січкар Анна Петрівна.....	11
с. Алтинівка. Скороход Тетяна Тихонівна.....	13
с. Безкровне. Кущенко Іван Антонович.....	15
с. Безкровне. Юрченко Микола Іванович.....	16
с. Грузьке. Колода Микола Олександрович.....	17
с. Грузьке. Оникієнко Ольга Василівна.....	19
с. Грузьке. Пирлик Андрій Миронович.....	19
с. Грузьке. Любива Одарка Опанасівна.....	20
с. Дідовщина. Бур Марія Максимівна.....	22
с. Добротово. Бабело Ганна Василівна.....	23
с. Добротово. Булах Тетяна Андріївна.....	23
с. Добротово. Лявенко Ганна Степанівна.....	25
с. Камінь. Малишевська Анна Павлівна, Білоус Андрій Філімонович.....	27
с. Камінь. Пилипенко Марія Пилипівна.....	28
с. Камінь. Собрач Микола Григорович.....	28
м. Кролевець. Баша Миколай Лаврентійович.....	30
м. Кролевець. Борисенко Марія Семенівна.....	31
м. Кролевець. Козюліна Пелагея Василівна.....	31
м. Кролевець. Линник Андрій Іванович.....	31
м. Кролевець. Максименко Іван Олексійович.....	32
м. Кролевець. Мотчана Людмила Свиридівна.....	33
м. Кролевець. Назаренко Анастасія Вікторівна.....	34
м. Кролевець. Сикал Олександра Василівна.....	34
м. Кролевець. Сикал Ніна Іванівна.....	36

м. Кролевець. Сухомлин Василь Іванович	38
м. Кролевець. Петрова Євдокія Іванівна.....	39
м. Кролевець. Роменець Олександра Миколаївна.....	42
с. Ленінське. Роменець Микола Дмитрович.....	42
с. Ленінське. Клеба Мотроні Прокопівна.....	43
с. Литвиновичі. Сайченко Марія Павлівна.....	43
с. Литвиновичі. Самоха Іван Андрійович.....	45
с. Литвиновичі. Шеремет Іван Андрійович, Шеремет (Іванова) Надія Миколаївна.....	45
с. Локня. Онода Ганна Яківна.....	49
с. Любітово. Тищенко Іван Андрійович.....	50
с. Мутин. Дмитренко Марія Юхимівна.....	50
с. Мутин. Мороз Варвара Свиридівна.....	51
с. Мутин. Петух Віра Іллівна.....	52
с. Обтово. Леперт Павло Васильович.....	53
с. Отрохи. Мова Галина Михайлівна.....	53
х. Срібровщина. Гузенко Василь Йосипович.....	54
х. Срібровщина. Огнєва Галина Михайлівна.....	55

Конотопський район Сумської області

с. Козацьке. Москаленко Микола Олексійович.....	56
---	----

Ямпільський район Сумської області

с. Марчихина Буда. Маляр Ксенія Афанасіївна.....	56
Зміст.....	58

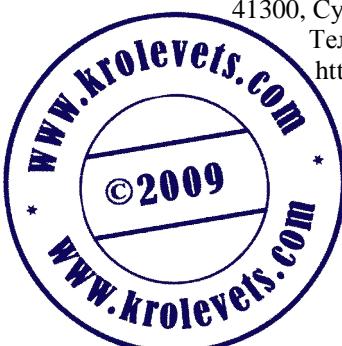
Кролевецький районний краєзнавчий музей:

41300, Сумська обл., м. Кролевець

Тел. (054-53) 9-50-47

<http://krolevets.com>

myzeu@i.ua

**Свідчення очевидців про голод 1930—40-х рр. на Сіверщині / Відділ
культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації;
Кролевецький районний краєзнавчий музей; Упоряд. А.В. Карась. — Глухів:
РВВ ГДПУ, 2008. — 60 с.**

Коректори: О.М. Сереженко, А.П. Стожок

ТОВ "Шостинська міська друкарня" Зам. № 3052, тир. 150
м. Шостка, вул.. К. Маркса, 69, тел.. 4-74-90